

ÉRTEKEZÉSEK

A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. (1867—1870.) I—XII. 6 kor. 40 fill. — **Második kötet.** (1871—1872.) I—X. 3 kor. 60 fill. — **Harmadik kötet.** (1873—1874.) I—X. 4 kor. — **Negyedik kötet.** (1874—1875.) I—VI. 6 kor. 40 fill. — **Ötödik kötet.** (1875—1876.) I—V. 7 kor. 10 fill. — **Hatodik kötet.** (1876—1877.) I—X. 6 kor. 10 fill. — **Hetedik kötet.** (1877—1878.) I—X. 6 kor. — **Nyolczodik kötet.** (1878—1880.) I—X. 6 kor. — **Kilenczodik kötet.** (1880—1883.) I—XII. 10 kor. 60 fill.

Tizedik kötet. I. Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. *Szilágyi Sándortól.* 40 fill. — II. Az 1609-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól.* 60 fill. — III. Forgách Adám és Báthory Sóna ékszerének történetéből. *Majláth Bélától.* 40 fill. — IV. A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. *Wenzel Gusztávtól.* 80 fill. — V. A jészkúnok nyelve és nemzetsége. *Gyárfás Istvántól.* 1 kor. — VI. Mythologiai elemek a székely népköltészet- és népeletben. *Kozma Ferencztől.* 60 fill. — VII. A Hajduk kibékítési kísérlete Inánchon 1607-ben. *Majláth Bélától.* 40 fill. — VIII. A Petrarka Codex kün nyelve. *Gyárfás Istvántól.* 1 kor. 20 fill. — IX. I. Rákóczy György első összeköttetési a svédakkal. *Szilágyi Sándortól.* 20 fill. — X. Franciaország magartartása II. József császárnak II. Frigyes porosz királlyal történt találkozásával azemben. *Wertheimer Edétől.* 40 fill.

Tizenegyedik kötet. I. Masolino olasz képiró művei. *Irta Vaisz Ignác.* 20 fill. — II. Az 1681-ki soproni országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól.* 1 kor. — III. A magyar alkotmány felüggesztése 1673-ban. *Dr. Károlyi Árpádtól.* 80 fill. — IV. Az 1683-ki táborozás történetéhez. *Thaly Kálmántól.* 60 fill. — V. Kritikai tanulmányok a Frangepán család történetéhez. *Wenzel Gusztávtól.* 80 fill. — VI. Bethlen Gábor fehérvári síremléke és alapítványai. *Szilágyi Sándortól.* Ára 20 fill. — VII. Egy állítólagos római mediterrán-út Pannoniában. *Dr. Ortway Tivadartól.* 1 kor. — VIII. A keazthelydobogó sirmező. *Lipp Vilmostól.* 20 fill. — IX. Gróf Pálffy Miklós főkanצלárat Magyarorszag kormányzásáról. *Marczali Henrikől.* 80 fill. — X. Erdély katonai védereje átalakulása a XVIII. században. *Jakab Elektől.* 1 kor. 20 fill.

Tizenkettedik kötet. I. Adalék Pannonia történetéhez Antonius Pius korában. *Hampel Józseftől.* 40 fill. — II. Szaboles vármegye alakulása. *Kandra Káosztól.* 60 fill. — III. Az 1637/38-iki pozsonyi országgyűlés történetében. *Zsilinszky Mihálytól.* 60 fill. — IV. Mabillon János a diplomatika megállapítója. *Hornát Árpádtól.* 60 fill. — V. Az 1642-ik évi szónyi békekötés története. *Majláth Bélától.* 14 fill. — VI. A mai Nagyvárad megalapítása. *Bungslay Vinczétől.* 40 fill. — VII. Összehasonlító vizágalatok a hazai és észak-európai praehistorikus kéazsközök eredete és régisége körül. *Első fele Ortway Tivadartól.* 80 fill. — VIII. Ugyanax. *Második fele.* 1 kor. 20 fill. — IX. Az 1646-ki tokaji tanácskozmány. *Zsilinszky Mihálytól.* 80 fill. — X. A becskereki vár. *Szentkláray Jenőtől.* 60 fill.

Tizenharmadik kötet. I. Lónyai Zsigmond és a nagyszombati béke-tanácskozmány 1644—45-ben. *Zsilinszky Mihálytól.* 80 fill. — II. A Praehistorikus kéazsközök régiségi jellegeiről. *Ortway Tivadartól.* 60 fill. — III. A kolozsvári ötven-legények strikeja 1573-ban és 1676-ban. *Deák Farkastól.* 80 fill. — IV. Törös János szerepe a linczi békekötésben. 1645. *Zsilinszky Mihálytól.* — V. Rövíd ázrazálatok Karamény János úrbirtokszólól. *Deák Farkas-*

A MOHÁCSI CSATA, ELVESZTÉSÉNEK OKAI ÉS KÖVETKEZMÉNYSZEI

EGYKORU JELENTÉSEK ÉS OKIRATOS KÖZLÉSEK ALAPJÁN

IRTA

ORTVAY TIVADAR

(FÖLOLVASZTOTT A M. TUD. AKADÉMIA 1910 MÁJUS 9-ÉN
TARTOTT ÜLÉSÉN)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1910

MAGY. AKADEMI
KÖNYVTÁRA

I.

Az 1526-ik év augusztus 29-ike leggyászosabb napja nemzeti történelmünknek. E verőfényes, derült tiszta napon,¹⁾ Keresztelő Sz. János fővétele napján²⁾ esett el Mohácsnál, egy másfélórai ütközetben³⁾ a királyllyal együtt a főpapi és a vitézi rend színe-java.⁴⁾ Amaz, vitéz szembeszállás után, a budai útra való menekülés közben,⁵⁾ sebzett lovával elmerülve az esőtől és a duzzasztó dunai ártól megdagadt Cselepaták iszapjában,⁶⁾ emezek a nyílt csatasíkon vagy az üldöző ellenség halálos csapásai alatt. Szulejman Naplója⁷⁾ szerint »olyan öldöklés volt, hogy nem lehet leírni.«⁸⁾ Lutfi török író⁹⁾ szerint »oly sok gyaurt vagdaltak le, hogy nem lehet kimondani s a mennyit még soha nem látott senki.«¹⁰⁾ Dselálzáde szerint »Mohács mezejét piros vér öntötte el.«¹¹⁾ És mindez nem volt a szokott dicsekvés túláradozó szózata. Egykorú keresztény tudósítások is hirdetik, hogy »ügyszólván az egész nemesség lett kiirtva.«¹²⁾ Brodarics szerint ennél kegyetlenebbül ellenség még nem dühöngött.¹³⁾ Várdai Pál egri püspök sírva panaszolja a lengyel királynak, hogy »seregünk erejét elvesztettük, számtalanok cselek, a futókat pedig barmok módjára lenyakasták.«¹⁴⁾

A mohácsi vérmezőt tényleg sok ezer halott borította.¹⁵⁾ Az összes hadiszer, hadipodgyász, társzekér, igásló, szállítóhajó, házi és fényüzési szer, ruha, mind a török kezére került.¹⁶⁾ Mindezt a török történetírók nagy dicsekedéssel hirdetik. Kemálpasazáde, elbeszélve Lajos király gyászos végzetét, dagályos szókkal mondja : »Tábora, mely olyan volt, mint a tavasszal virágokkal és gyümölcsökkel pompázó kert, most aszályszáritotta mezőhöz hasonlított. Fegyvertára, ágyui és összes hadiszerei, melyek nagy

bőségben valának, ott maradtak szétszóródva. Szekerei, melyek a világ gazdagságát magukba foglalták, kifosztattak s egyszerre olyan üreseké lettek, mint a legnyomorultabb ember erszénye. A fosztogató seregek szemé és szíve pedig jóllakott arannyal és ezüsttel.¹⁷⁾ Egy másik török író, Lutfi pasa erre vonatkozólag azonkép mondja: »a hit harcosai a gyaurok szekereit és podgyását hatalmukba ejtven, annyi zsákmányhoz jutottak, hogy nyelvvel nem lehet kibeszélni.«¹⁸⁾ Ferdi szerint: »a foslett erkölcsű gyaurok tábora elhagyottan maradván, fegyvertáruk és ágyuik elszállítottak, szekereik kifosztattak, lúdák feltörettek, ruháik és málháik szétszórattak. A tenger nagyszerűségével vetekedő hadsereg e napon a zsákmány különféle nemeitől, a pénz, árúk, házieszközök és egyéb ingóságok bőségétől egészen gazdaggá lett.«¹⁹⁾ Pecsevi szerint »a hitetlenek által a csatatéren hagyott 300 ágyú és taraczk, többi lőszer és tömérdek puskapor, s eleség az iszlám kezére került.«²⁰⁾ Dselálzáde szerint »a szerenesetlen magyarok házi szerei és fényüzési tárgyai szekereken voltak, ezek pedig az összes podgyászszal és málhával a hit harcosai birtokába kerültek. A hit harcosai mindenféle zsákmánnyal megrakodtak és kimondhatatlan vagyon uraivá lettek.«²¹⁾ Különösen kiemeli a zsákmányul jutott »arany és ezüst edényekből a palaczkokat, kupákat, csodálatraméltó poharakat és tálczákat, zacskó aranyokat, menyét- és czobolyprémes bundákat, aranyos és drágakövekkel kivert kardokat, magyar és német szablyákat, fegyvereket, különféle értékes ruhákat s egyéb csinos tárgyakat.«

Tekintve, hogy a levert seregben számos főpap, főúr, zászlós, előkelő nemes és gazdag törzsofkájú úr volt, készséggel hiszszük el a közlöttek, de már az ábrándozás körébe való a keletiek élvívágyát ingerlő azon közlés, hogy »cziprustermetű, tulipánarczú, jáczintfiúrtós enyelgő szépek s puszpángnővésű, rózsaaarczú, jázminillatú, hűri származású leányok« is kerültek legyen a zsákmánylók kezeire. Ez a szomorú emberzsákmány csak később vált valósággyá, mikor a Mohácsnál letiport nemzet képtelen volt a sikeres önvédelemre.

A csata végén megeredt esőszakadás mintha a természet síró könnyhullatása lett volna ekkora nagy nemzetcsapás felett.²²⁾

II.

Kutatva a csata elvesztésének okait, mondhatni, hogy azokat mindenek előtt az akkori kor politikai és vallási nagy bajaiban és válságaiban kell keresnünk. Európa szerte forrongásban állottak az államok és a társadalom. Azok a czélok, melyekért az akkori világpolitika küzdött, megoszlatták az európai nemzetek közös érdekeit. A keleti veszedelemmel szemben a kereszténység ereje nem hogy tömörült volna, hanem ellenkezőleg, az akkori törekvések ezt az erőt teljesen megbénították. V. Károly császárnak I. Ferencz francia királylyal való hatalmi versengése s a pápa meg Velence érdekeinek ez által való veszélyeztetése a kereszténység erejét másban, semmint a keleti pogányság leküzdésében emésztette fel. Joggal nevezte ezt egy egykorú koronás fő »a keresztény fejedelmek legméltatlanabb vetélkedésének.«²³⁾ És hogy e vetélkedés még a külső illem legprimitívebb követelményein is frivol módon túlterjeszkedett, ez megdöbbenően nyilatkozik Lengyelországnak akkor a spanyol udvarnál levő követe ama tudósításában, melyet ő 1527 május 6-ikán küldött fejedelmi urának Valladolidból, hol V. Károly udvara azon időben tartózkodott. Arról tudósítja ugyanis, »hogy a Mohácsnál elveszett néhai magyar királyért a gyászistentiszteletet febr. 10-ikén tartották meg, de erre sem ő, sem más követ meghívást nem kapott. Inkább is öröm, semmint gyászünnepség volt az. Mindenféle azt beszéltek, hogy a császár és testvére két új országhoz jutott.«²⁴⁾

Hozzájárultak a politikai okokhoz a hitfelekezetiék. A keresztény társadalom ez időben a vallási téren is megoszlott. Ferdinánd osztrák főherceg egyik 1526. évi augusztus 15-ikén Margit főhercegasszonyhoz Speierből írott levelében a török előnyomulásának és a nyugati kereszténység veszélyének okául a terjedő lutheránus hitfelekezetet jelöli meg.²⁵⁾ De mások is az új tan behozatalát mondják a katasztrófa okának.²⁶⁾ Voltak, kik II. Lajos király külföldi megsegélyezését azon rágalom szétszórásával igyekeztek megakadályozni, hogy ő a lutheranismusnak esküdt fel.²⁷⁾ És valóban nem is lehet kétség benne, hogy az európai nemzetekben beállott vallási meghasonlás tetemesen gyengítette azoknak a törökkel szemben való ellenállóképességét. Ez okból

köti Zsigmond lengyel király Magyarországra küldött követének lelkére, bírja rá báró Burgio pápai követet, hogy a pápa egyetse mielőbb a viszálykodó keresztény fejedelmeket, kik alkalmas segílyt nyujtsanak a törökök által szorongatottaknak, nehogy a kereszténység elpusztuljon.²⁸⁾

Segélynyújtásra, igaz, első sorban maga Zsigmond lett volna kötelezve. A magyar király az ő unokaöccse volt s a közös ellenség az ő országát is épp úgy veszélyeztette, mint Magyarországot és Ausztriát. Csakhogy épp ez utóbbi szempontból háritotta el magáról a bajt azzal, hogy kevéssel előbb békét kötött a törökkel, nehogy az a tatárt küldje rája.²⁹⁾ E békekötésnél fogva tehát nem is lehetett rá számítani. Mikor Várdai Pál, egri püspök, 1526 szept. 13-ikán Zsigmond királyhoz — tamquam ad turrim refugii — fordul, esdő levelében »a megfeszített Isten szerelmére kéri, hogy legyen a Mohácsnál elvérzett magyarság segítségére, nehogy a kereszténység és Lengyelország védpajzsa, Magyarország egészen elpusztuljon.«³⁰⁾ Zsigmond válasza jóakaró, de nem biztató. Hivatkozott a törökkel kötött fegyvernyugvásra és az őt folyton fenyegető tatárságra. Igéri ugyan, hogy tőle minden lehetőt megtesz,³¹⁾ de ez az ígélet jóakarathoz nem volt s nem is lehetett több, mert épp a segíly megadásának lehetősége nem volt meg neki. Ezt később, egyik követsége útján hivatalosan is kijelenti úgy Ferdinándnak³²⁾ mint Szapolyai Jánosnak,³³⁾ sőt VII. Kelemen pápához intézett kétrendbeli iratában is egész nyíltsággal kifejezi.³⁴⁾ Mindmegannyi ígéretei, melyekkel nem fulcarkodott,³⁵⁾ tényleg üres szólások maradtak.³⁶⁾

III.

A magára hagyott Magyarországnak annál is inkább kellett buknia, mivel *társadalmi és közviszonyai* is nagyon züllöttek voltak. A társadalmi osztályok éles ellentétben állottak egymással. Osztály- és családi gyűlölet töltöttek el egymás ellen a főurakat, a politikai pártszervevény áthidalhatatlannak látszó szakadásokat eredményezett a nemzet testületében. Az önzés és haszonlesés oly nagy és kirívó volt, hogy egyesek még a nemzeti gyásznapi alkalmát is felhasználták hasznuk és

nyereségvágyuk kiaknázására. Mikor szóba került az a kétség-telenül helyes nézet, hogy jó volna Mohácsról a sereggel visszahúzódni Budára, inkább veszzen az az egész vidék, mely a Drávától Budáig terjed, sokan csupa önzésből, nehogy itt fekvő birtokaikban kárt szenvedjenek, a jó tanácsról hallani sem akartak.³⁷⁾ Az erkölcsi züllés még oly körökben is nyilvánult leplezetlenül, melyekben, mint az egyházi körökben, annak még a decadentia korszakában sem volna szabad mutatkoznia. Egyháziak mint közpénzek sikkasztói és prédálói szerepeltek. Voltak, kiket részegségről és fajtalankodásról, de sőt gyilkosságról is nyíltan vádoltak. A fosztogatás, elnyomás, kapzsiság mindenfelé mutatkozott s bírói kézen is sok volt a visszaélés és erőszakoskodás.

A legnagyobb bajok közé tartozott, hogy nem volt olyan kimagasló vezérférfi, ki tekintélyével, feddhetetlen jellemével és hajlíthatatlan jog- és igazságszeretetével a nemzetet összhangban tartani és céltudatosan vezetni tudta volna. A főurak egymás szemébe mondták a legocsmányabb vádakokat és gyanúsításokat s az, ki az országban az első helyet foglalta el: a király, emberekkel és viszonyokkal szemben mindenképen tehetetlennek bizonyult. A korirók II. Lajos király egyéni szeretetreméltóságáról igen sok jót és megnyerőt mondtak s nem tagadták meg tőle, hízélgés nélkül az elismerést. Surriano velencei követ elismeréssel szól egyik 1516-ik évi jelentésében a király előkelő testi tulajdonságairól.³⁸⁾ X. Leó pápa »nagyreményű csodás lelkületű ifjunak« magasztalja, Orio Lőrincz 1523, Massaro Ferencz és Guidoto Vincze 1525. évi zárjelentéseikben kiemelik »angyali jóságát, kimondhatatlan kegyességét, mindenki iránt való jóindulatát és bőkezűségét«. Egykorú névtelen életrője szerint »kitűnt korát túlhaladó testi erei s magassága, valamint lelki szépsége és tehetsége által.«³⁹⁾ Brodaries szavai szerint »a testileg derék, magas növésű ifju, természetének kiváló jóságánál és kitűnő lelki tulajdonságainál fogva⁴⁰⁾ ha érettebb korhoz jön, kétségtelenül a legjobb és legkitűnőbb fejedelem lehetett volna, mert lelkülete minden legkisebb rútságtól ment szelidséggel ékeskedett, minden igaz és tisztesség iránt csodálatosan fogékony és készséges, fegyverforgatás, lovaglás, vadászat s egyéb ifjusági s hadi gyakorlatok után vágyakozó . . . , igaz, állhatatos és titoktartó volt.«⁴¹⁾ Szapolyai János I. Zsigmond lengyel-király

hoz intézett egyik levelében róla szintén mint »kitünő tulajdonságú, erényeinél fogva például szolgálható ifjuról« szól.⁴²⁾ Istvánfi azonképen »kiváló szellemi és erkölcsi, minden testi és lelki jó tulajdonokkal ékeskedő fejedelemlént« dicséri.⁴³⁾ És ezeknek az őszintén elismert, ha egyben-másban talán túlozott jóakarattól folyó dicséretekkel magasztalt tulajdonságoknak egyik-másik bizonyítékát ő maga is szolgáltatta. A nagy vad, szarvas és vad-disznó kitarató, bátor vadászaul mutatta magát a pozsonyi Duna szigetein és az osztrák erdőségekben, hol néha több napon át is hódolt e nem minden veszedelmet nélkülöző szenvedélynek.⁴⁴⁾ A tournirok porondján nagyügyességű ellenküzdő volt. Abban a látványos küzdelemben, melyet Pozsonyban a császár és a lengyel király követének tiszteletére 1523 őszén rendezett, ellenfelét, Ungnád János bárót, győztesen kiemelte nyergéből.⁴⁵⁾ De az augusztusi hadjárat idején is bebizonyította dicséretes jó tulajdonságait. Az augusztusi hadjárat idején ő e hadjárat egyik legjózanabb s legbecsülendőbb vezéregyéne volt. A haditanácskozásokban felszólalásai mindig királyi méltóságának megfelelőek voltak. Szavaiból hazaszeretet, józanság s böles gondolkodás hangzott. A pártos urak nem egyszer önkénytelenül is acclamálták.⁴⁶⁾ Az az elsápadás, melyet a körülötte levők akkor észleltek arczán, mikor közvetlenül a csata előtt a sisakot fejére tették, nem a félelem vagy gyávaság jelentkezése volt, hanem a pillanat komolyságának, a nemzetre s országra kiható nagy következményeinek átérzése.⁴⁷⁾ Halálra való elszántságának férfias kifejezést adott tolnai beszédében, melylyel kijelenté, hogy »fejét és személyét azért hozta e veszedelmek közé, hogy azt ezen országért s népe üdvéért a sors minden követelésének kitegye«. ⁴⁸⁾ Mikor közvetlenül a csata előtt a nádorral a felállított sereg csatasorain végiglovagol, a nádor őt olyanul mutatja be, mint »ki kész minden veszedelemnek, sőt a halálnak is alávetni magát a hazáért, Krisztus vallásáért, harczosai nejeiért és gyermekeiért. ⁴⁹⁾ Ezt szóval maga a király is megerősítette s buzdította vitézeit lelkes küzdelemre.⁵⁰⁾ Csakhogy Lajosnak minden jó tulajdonsága még nem volt elégséges arra, hogy ilyen válságos korszakban, milyen volt az övé, ő nemzete vezére lehessen. Léhán vezetett nevelésénél fogva erősen hajlott az érzéki élvezetekre, könnyelmű szórakozásokra, mértéktelen mulatságokra, úgy hogy őt Szerémi

szerint »bestye tánczos király«-nak mondta Szapolyai György.⁵¹⁾ Említett koriró a maga tapasztalataira hivatkozva, bujaságot vet szemére, melyet benne udvaronczi fejlesztettek nagygyá.⁵²⁾ Elvekben és szórakozásokban aztán elfáradva, egykedvűség és csökönyösség, részvétlenség és nembánomság, javulni akaró de nem tudó petyhüdtég vett rajta erőt oly időben, mikor épp az ellenkező erényekre lett volna leginkább szüksége.⁵³⁾ Erélytelenség és határozatlanság annyira nyilvánultak nála épp a legválságosabb napokban, hogy akaratával, szavával, ítéletével sem a kormányzási körökben, sem a csatatéren nem tudott érvényesülni. Bár sürgette mindenfelé a külségelyt, maga a haza védelmében éppenséggel fel nem buzdult. Hónapokon át nem tudta magát elhatározni, hogy a török invasio által veszélyeztetett végvidékre menjen. A pápai követ sürgette ugyan őt, a mennyire csak telt tőle, az elindulásra, de erre a királyt rá nem vehette.⁵⁴⁾ Végül is azon gyanuperrel élt vele szemben, hogy ő — a király — inkább is a veszedelmek elől, biztos helyre történendő menekülésre gondol,⁵⁵⁾ a mely gyanuper a követet folyton nyugtalanította, mert a királynak ezt az esetleges tényét nyilván ő neki, a nuntiusnak fognák betudni s ez könnyen mindkettőnek vesztét vonná maga után.⁵⁶⁾ Végre is a király sok unszólásra rászánta magát a hadjárásra akkor, mikor jóformán már minden késő s a harczi vállalat elveszettnek tekinthető volt.⁵⁷⁾

Am Lajos király nemcsak egyéni tulajdonságainál, de anyagi nagy szegénységénél fogva sem lehetett e szomorú időszakban vezérember. Különösen nem lehetett jó példaadó a hadi kötelezettség lerovásában. A mióta kormányra lépett, nyomta őt az anyagi gondok ólomsúlya. Egyik, 1520 augusztus 7-ikén Pozsonyban írott levelében maga panaszolja el, hogy »tökéletesen el vagyunk hanyagolva és gyalázatos szegénységre kárhoztatva«. ⁵⁸⁾ Brandenburgi Györgynek egyik a brandenburgi kancellárhoz intézett 1519. évi, de napi kelet nélkül maradt levele szerint »a király udvara szörnyűségesen szegény«. ⁵⁹⁾ Várdai Pál kincstárnoknak 1520 nov. 7-ikén Kastellánfi Jánoshoz intézett levele szerint »még a legszükségesebbekre sem tudnak ő Felsőségének pénzt utalványozni«. ⁶⁰⁾ Lajos király egyik híve, nevelője és vezetője, Bornemissza János 1523 márczius 23-ikán azt írja I. Zsigmond lengyel királynak, hogy »se toll, se nyelv nem mondhatja,

mily szűkösen vannak ebben az országban.«⁶¹⁾ A külhatalmaknak Budán megforduló követei Lajos és Mária udvari személyzetét kicsinynek és nagyon szegénynek mondják.«⁶²⁾ Burgio pápai követ azt jelenti Budáról 1526 jún. 30-ikán Campegio bíbornoknak, hogy »a még Budán veszteglő király, ha a török ellen vonulni akarna, még csak élelemre sincs akár egy dénárja is.«⁶³⁾ Ily körülmények között hogyan felelhetett volna meg a király állása és kötelezettségei követeléseinek? A pápai nuntius 1526 júl. 8-ikán megírja Rómába, »hogy a király ó Felsége kijelentette ugyan, hogy e héten hadba száll, de bizonyos, hogy ha hadba száll, egyedül és rosszul felszerelten fog útnak indulni.«⁶⁴⁾ És úgy is volt, mert mikor júl. 20-ikán útra kél, harczba vezetett banderiumainak felét sem tudta, sem ő, sem a királyné kiállítani. Ehhez 30 ezer forint kellett volna, a mi nem volt.«⁶⁵⁾ Nem csoda tehát, hogy őt ezért a mulasztásért az ország nagyjai, köztük maga az ország legfőbb egyházi méltósága, az esztergomi érsek⁶⁶⁾ nem akarták megszégyeníteni, úgy hogy mikor a kilátásba helyezett s remélt külföldi segélyek legnagyobb részt elmaradtak s még azok sem jöttek, kik tényleg elindultak volt,⁶⁷⁾ maga az ország csak oly hadsereget állíthatott ki a csatasíkra, mely semmi arányban nem állott az ellenség hivalkodó nagy erejével. *A mérköző erők nagy aránytalansága* egyik oka a mohácsi gyászos katasztrófának.

IV.

Báró Burgio Antal pápai követ Budán 1526 aug. 25-ikén írott, s Rómába küldött levelében azt mondja, mintha Lajos király 40 ezerre becsülte volna hadi népét, mely egyesülve a horvát bán s Frangepán Kristóf seregével, könnyen 50 ezerre szaporodnék fel.⁶⁸⁾ Am maga a követ ezzel szemben kijelenti, hogy ez a szám nem oly nagyon bizonyos,⁶⁹⁾ sőt hogy tekintve »a mieink és az ellenség számát, amazok ezekhez képest igen kevesen vannak.«⁷⁰⁾ Ugyanazon levél utóiratából pedig megtudjuk, hogy a királynétól kapott tudósítás szerint a királynak 25 ezer harcossal többje nincsen.⁷¹⁾ Ez tényleg meg is felelt a valóságnak. Egykorú német újságlapok szerint a Mohácsra érkezett magyar sereg mintegy 30 ezer emberre szaporodott fel.⁷²⁾ Az egykorú

magyar írók ennél kevesebbre, Tomori fővezér alig 20,⁷³⁾ Brodaries 24—25,⁷⁴⁾ Brutus Mihály 25 ezerre,⁷⁵⁾ Mária királyné 25 ezernél nem többre,⁷⁶⁾ Oláh Miklós mintegy 25 ezerre,⁷⁷⁾ Istvánfi 26 ezerre,⁷⁸⁾ Veranesics Antal 27 ezerre⁷⁹⁾ teszik, mi újabb íróink véleményét, mely szerint a mohácsi sereg száma 27—28 ezer volt,⁸⁰⁾ nagyjában támogatni látszik. De itt meg kell jegyeznünk, hogy az egykorúak ezen számadataiba nincsenek betudva azon csapatok, melyek az utolsó 3 nap folyamán érkeztek Mohácsra, a Thurzó Elek, a horvát bán, a két Erdődi, az Aczél István, a Szerecsen János és a két More lovas- és gyalogos csapatai, melyek együttesen valami 6500 embert tettek.⁸¹⁾ Ellenben a török írók, kivívott győzelmük nagyságának emelésére, természetesen jóval többre, *százezerre*, de sőt *százezerekre* teszik.⁸²⁾

A mi a török sereg nagyságát illeti, azt úgy a külföldi, mint a magyar írók 200—300, sőt 400 és 600 ezerre becsülik.⁸³⁾ Ha számok tekintetében nem is lehet szó akár az egyik, akár a másik rész állításának megbízhatóságáról, annyi mégis kétségtelenül igaz, hogy az egymással megmérkőzött két haderő közt a teljes aránytalanság ténye forgott fenn. Egy azonkori feljegyzés szerint a magyar király *hasonlíthatatlanul egyenlőtlen erővel* szállott síkra ellenfelével.⁸⁴⁾ A vízi haderőt, a naszádosok számát azonkép *teljesen aránytalannak* mondja az egyik koríró.⁸⁵⁾ Istvánfi szerint a magyar hadihajók minőség szerint sem voltak a török tengerjáró kétevezős kalózhajókkal összehasonlíthatók.⁸⁶⁾

Hozzájárult a számbeli különbséghez az *emberanyagban* való nagy különbség is. Ez a magyarnál, eltekintve a főurak banderiumaitól és a külföldi, kivált pápai segélycsapatoktól,⁸⁷⁾ gyatra, a töröknél kiváló volt. A főurak és idegen szerencsevadászok hatalmaskodása és pénzvágya által csaknem teljesen koldusbotra juttatott nemességünkről a császári követek azt jelentik, hogy »szánalmas volt őket nézni, mikor a királyi szóra táborba szállottak. Leritt róluk a szegénység. Lovaik elkenyyszeredett gebék, fegyverzetük szedett-vetett, ruházatuk lerongyolódott. Imbolygó járásuk, sápadt arcuk, a nyomor kiáltó jelei szánalomra gerjesztették a szemlélőt.«⁸⁸⁾ Rájok tehát sehogy sem illettek a török történetíró szavai, melyek szerint Lajos király »harczra kész, csatára termett, fenyő- és platántermetű harczosokat állított ki.«⁸⁹⁾ De nemcsak a köznemesség volt szegény. Parasztságunk,

melyre az 1526. évi rákosi országgyűlés végzésének 10-ik cikke kiterjesztette az általános védkötelezettséget s melyet a haza védelmére felfegyverezett,⁹⁰⁾ szintén koldusbotra jutott volt lelketlen elnyomók zsarnoksága alatt. Maga a kincstár is koldus volt, mely sem sereget nem szervezhetett, sem várakat karban nem tarthatott, sem hadimozdulatokat kellő élelmezési gondoskodással nem biztosíthatott.⁹¹⁾ Még az országos ügyekben küldött futárok utiköltségeit is a pápai nuntiusnak kellett nem egy esetben előlegeznie.⁹²⁾ A főnemesség pedig, eltekintve egyes dicséretes példáktól, sokkal önzőbb volt, semhogy a maga bőségéből fedezte volna a közszükségletet.⁹³⁾ Inkább is veszni engedte az országot.⁹⁴⁾ A maga rút haszonlesését még a táborban sem áttalotta kimutatni azzal, hogy a királyi kegytől még élők kezén levő birtokok adományozását kérte.⁹⁵⁾ Az egyházi kincsek pápailag engedélyezett s az ország védelmére fordítandó beszéde és értékesítése sem fedezhette legkevésbé is a szükségelt kiadásokat. Mert először is az egészet úgy sem szolgáltatottak ki a kegyurak és lelkészek, másodszer pedig, mert a kiszolgáltattotnak egy jó része az exactorok kezén tűnt el. Szerémi nem habozik néven is megnevezni a hűtlen sáfárokat, kik a kincsek egy részének elfolvajlása által szegénységből gazdagságra vergődtek, vagy a kik a prédát víg duhajkodásban eldözsölték.⁹⁶⁾ Nem kevés jutott a közvagyonból katonák és udvaroncok révén a budai örömhölgyeknek is.⁹⁷⁾ Ez volt a sorsa ennek a pénzforrásnak, melyből a király a hadsereget, a hadihajókat, a hadigépeket, a maga szolgaszemélyzetét és a maga tábori élelmezését előállítani szándékozott.⁹⁸⁾ Az apátoktól, prépostoktól, káptalanoktól, szabad városoktól, szászoktól, erdélyiektől és zsidóktól az országos kincstartó által beszédett hadipénzjárulékok, bár nem voltak jelentéktelenek, a hadesapatok előállítására és kellő felszerelésére azonban elégtelenek voltak.⁹⁹⁾

Mindez másképen állott a töröknél. Ennek biztos katonai hűbértelek-jövedeleméből élő *állandó hadserege* volt, melylyel a szultán rácsaphatott az ellenség országára, még mielőtt ez a rendek által nagy huzavona után megszavazott sereget kiállíthatta. A magyar részen csak sebtében összehozott hadak voltak,¹⁰⁰⁾ melyek egybeállításában nem volt *egységes szervezet*.¹⁰¹⁾ Hozzájárult, hogy ezek felett, mint a mohácsi síkon is, nem tartottak,

mint kellett volna, hadiszemléket.¹⁰²⁾ Nem csoda, hogy a nádor, mikor a Száva-vonal védelmére kiküldték, szabadkozott az ellen, hogy parasztokkal induljon, hadjáratos katonákat kívánt oda elvezetni.¹⁰³⁾ Szóval a töröknél hadilag iskolázott sereget állítottak ki a csatamezőre, melynek vitézi tetteit, bárki is jeleskedett ezekben, a szultán fejedelmi bőkezűséggel jutalmazta, hogy ezzel másokat is hasonlókra ösztönözzön.¹⁰⁴⁾ Sőt csata előtt külön jutalmak ígéréssel vitézségre serkentettek.¹⁰⁵⁾ Annyira edzett volt az európai és az ázsiai klimához szoktatott török sereg, hogy heteken át túrta a szakadó esőt, a kései fagyokat és zivatarokat s naponta átlag 20, sőt egyes esetekben 27 és 32 kilométernyi utat is megtett. Még feneketlen, víztől előntött, süppedékes utakon is átlag 12 kilométernyi marsot győzött.¹⁰⁶⁾ Sikeresen megküzdött mindazon nehézségekkel, melyek a haemusi átjárókon, e szűkös, nehézjárású szorosokon s a feneketleneknek látszó mocsárságok és ingoványok közt a sereg útjában állottak. Ebben nagyban segítette a sereget a képzett technikai hadtest, mely ügyengetéssel, töltésemeléssel, ponton- és járomhidak építésével lehetségessé tette az előhaladást.¹⁰⁷⁾ A mohácsi hadjáratban a török utaszság könnyű szerrel épített hidat Eszékenél¹⁰⁸⁾ s könnyű szerrel állította helyre azokat a baranyavári, baáni és karasziczi hidakat, melyeket Tomori, Mohácsra való visszavonulása után a baáni hegyek közt hagyott hátrévé által felgyujtatott.¹⁰⁹⁾

De élelmezés és felszerelés dolgában is kitűnt e sereg a többi nemzetek seregei felett. Vonulási útjai mentén élelmi raktárak állottak s tábori felszerelése igen bőséges volt.¹¹⁰⁾ A magyar nemes, tudjuk, önnönmaga tartozott magát élelmezni és felszerelni, csakhogy a magával cipelt élelem és takarmány könnyen cserben hagyta s inségbe juttatta. A török harcos kézi fegyverzete is — eltekintve a dulároktól és portyázóktól — a kor viszonyaihoz képest kiválóbb volt az összes európai hadseregekéinél. A jani-csárok az akkor a spanyol seregben használt lövőfegyvereknél kevésbé súlyos és könnyebben kezelhető puskákkal voltak felszerelve. A mohácsi magyar hadseregnél részben nehéz vérték. pánczélok, sisakok, súlyos »bontónyársak«, vagyis lándzsák, buzogányok, pajzsok, kardok szerepeltek. Egynémely vitéz fegyverzetének súlyáról fogalmat alkothatunk magunknak azon

főpapi csatafőveg után, mely a mohácsi síkon került elő s ez idő szerint a bécsi udvari fegyvergyűjteményben őriztetik.¹¹¹⁾ Mikor az egykorú török írók a magyart tetőtől talpig vasba s aczélba öltözötteknek mondják,¹¹²⁾ nyilván csak egyes lovasdandárok harezai öltözetét általánosítják az egész hadseregre. Mert emez állításaikkal szemben bizonyos, hogy puskákkal csak a királyi s egyes földesúri banderiumok, némely felsőmagyarországi megyék és városok csapatai bírtak, míg a többi könnyű gyalogságnak részben íjas puskája, részint pedig csak közönséges íja volt.¹¹³⁾ Lehetőleg még jelentékenyebb volt a különbség a két hadakozó félnél a tüzéség és ennek felszerelése tekintetében. A török ugyancsak állandó szolgálatra kötelezett tüzéséggel bírt, mert Szulejman költséget nem kímélve, a világ minden tájkáráról nagy fizetéssel fogadta fel a legjobb tüzéseket, szolgálatába temérdek keresztény, kivált franczia és olasz renegát szegődött s szolgálta őt nem kis technikai tudással, míg a magyarságnál csak alkalomadtán zsoldba fogadott, számos esetben sem meg nem bízható, sem eléggé ki nem képzett tüzéség volt. Ez épp a mohácsi csatamezón is igen silánynak bizonyult, mert szemtanuktól tudjuk, hogy a magyar sereg ágyúit mit sem ártottak az ellenségnek, miután lövegei, melyekkel augusztus 29-ikén a csatát megkezdtették, a török csatasorokat el sem érték.¹¹⁴⁾ A távolság becsülésében s a lövegek irányításában ezek a tüzerek nagyon gyarlók voltak. Ágyuk tekintetében is óriási volt a két fél tüzéségénél a szám- és minőségbeli különbség. A török 300 ágyúval rendelkezett,¹¹⁵⁾ a magyar csak 80-nal.¹¹⁶⁾ Ennek is nagy része kicsiny és rossz volt.¹¹⁷⁾

V.

Tömegek vezetésében és céltudatos, sikeres felhasználásában a *fegyelmezettség* főfeltétel. Ez a győzelem biztosítóka s ezért rá is találunk minden nagy hódító: Nagy Sándor, Attila, Dsingiz khán, I. Napoleon seregében. E tekintetben is nagy volt az augusztusi hadjárat két ellenfelénél a különbség. Nemcsak szervezetre, de *hadí fegyelemre* nézve is a török sereg mintaszerű volt, az akkori Európának kétségkívül első hadserege.¹¹⁸⁾ II. Szulejman-

ról, kinek vitézségéről és harczias szelleméről a pápai követek is elismeréssel szólnak,¹¹⁹⁾ köztudomású, hogy a mily erős akarátú, bölcsen megfontoló, intező egyéneit ritka emberismerettel kiválasztani tudó hadvezér volt, épp oly szigorú, mondhatni kíméletlen és kérlelhetetlen fegyelemfenntartó is volt. Bárki követett el seregében fegyelemsértést, vezér vagy közvitéz, az ezért nem egyszer kegyetlen halállal bünhődött: lenyakazták vagy felkötötték.¹²⁰⁾ *A magyar hadseregben ellenben hiányzott a fegyelem, az egyetértés, az alárendelési készség.* Mintha e hiányok a magyarnak lelki természetéből folytak volna. Hiszen tudjuk, hogy e hibáikat már Leo császár veti szemére a vezérekbeli magyarságnak.¹²¹⁾ És tudjuk, hogy későbbiek is ezt panaszolják fel rovásukra. II. Lajos király 1520 augusztus 7-ikén azt írja: «Félő, hogy az emberek gondatlansága és egyenetlensége, ne mondjuk gyávasága, végső romlást fog országunkra hozni.»¹²²⁾ Egy külföldi hatalom képviselője, Massaro velencei titkár egyik 1523. évi jelentésében azt írja az akkori magyarokról, hogy alattomban gyűlöletet táplálnak egymás iránt... büszke és gőgös emberek, kik engedelmeskedni nem akarnak... az urak és nemesek egyre viszálykodnak, csellel és ármánynyal működnek.»¹²³⁾ Ez volt a magyar természet megnyilatkozása 1526-ban, a mohácsi hadjárat idején is. Egy egykorú német újságlap szerint «a seregben semmi fegyelem nem uralkodott. A magyarok közt gyakran komoly viszályok támadtak, melyek azzal végződtek, hogy egymást agyonverték és lelőtték.»¹²⁴⁾ Maguk az egykorú magyarok is kénytelenek így vallani. Szerémi a mohácsi táborozásról szólván, mondja, hogy a harczosok közt «sok volt a viszály és veszekedés.»¹²⁵⁾ Ő annyi igazságtalanságot és hűtlenséget látott az úton, hogy idejekorán hazasietett ezek elől Budára.¹²⁶⁾ Oláh Miklós azt írja 1530 febr. 15-ikén VII. Kelemen pápának, hogy «a magyarok napjaikat vetélkedő perlekedésben töltötték.»¹²⁷⁾ A mohácsi vészhez oly közelkorú Istvánffi Miklós, vázolván a kor közerköleseit, mondja, «hogy mindnyájan, a papokat sem kivéve, visszaélnek a szabadsággal, egyenetlenkednek maguk közt, csak a magukéra gondolnak, a leggonoszabb rágalmakat is szívesen hallgatják, tétlenség és fényűzés után vágyakodnak, fegyelemtől és munkától irtóznak.»¹²⁸⁾ Burgio pápai követ pedig azt jelenti 1526 jún. 30-ikán Rómába: «Félő, hogy rövid idő alatt

valamennyien szétoszolnak és kiki saját ösztönét követi rend és tanács nélkül.¹²⁹⁾ Viszálykodó természetük híre el is terjedt Európa szerte. Abban az utasításban, melyet a mohácsi vész idején I. Zsigmond lengyel király Magyarországra küldött követének adott, egyebek közt azt is meghagyta neki, hogy az ő nevében intse meg a magyar urakat: »hagyjanak fel végre kölcsönös gyűlöletükkel és ellenségeskedésükkel és fogjanak össze királyuk, hazájuk és a maguk megmentésére.«¹³⁰⁾ A pápai követ és Brodaries a mohácsi hadjárást illetőleg szomorú példákat is tárnak fel a fegyelmetlenség bizonyítására. Ezekből kitűnik, hogy a magyarok akkor sem a király, sem a vezérek parancsainak nem engedelmességek. Burgio báró jelentése szerint Tomori, mikor a végek, különösen Pétervárad megmentésével megbízott, mindent elkövetett, hogy ama vidék nemességét fegyveremelésre kényszerítse, de hasztalanul. A nemesek kijelentették, hogy nem kötelesek hadba szállani, ha élökre nem áll a király.¹³¹⁾ Brodaries pedig elmondja, hogy mikor a török a Dráva-vonalat veszélyeztette s Eszéket fenyegette, a király meghagyja a nádornak, hogy azonnal siessen a fontos erő védelmére. A köszvényes Báthori István kész is volt a királyi parancs teljesítésére, de a Drávához rendelt urak és azok csapatai annyira késedelmeskedtek, hogy a nádor kénytelen volt a parancs végrehajtásával felhagyni s panaszával Budára a királyhoz menni.¹³²⁾ Mikor később a tolnai táborból a Dráva-vonal védelmét a király újból elrendelte, a védelemre kijelölt urak némelyikei privilegiumaikra hivatkozva, megtagadták az engedelmességet, mert nem a nádor, hanem csakis a király személyes vezérlete alatt kötelesek küllenség ellen hadba szállni.¹³³⁾

A kölcsönös gyűlölethez hozzájárult az a gyűlölet is, melylyel az idegen nemzetségbeli segélyhadak, kivált a németek ellen viseltettek. Egy egykorú újságlap szerint a tolnai táborban a faluban külön elszállásolt németeknek szüntelenül rettegniök kellett attól, hogy a magyarok éjnek idején felgyújtják a házakat.¹³⁴⁾ Ugyanez a lap máshelyt arról panaszkodik, hogy a magyar asszonyok a kutaknál az italt is megtagadták tőlük, úgy hogy majdnem éhen haltak, míg német földre értek.¹³⁵⁾

Az egyenetlenségre és perpatvarra hajló lelkületüknél fogva természetes, hogy az akkori *haditanácskozásokat* is veszekedés

és erőszakoskodás jellemzi. Hangos, lármás, szenvedélyes egyéni kitörések lehetlenné tették a józan számítást. A tudatlan hivalkodás, a türelmetlen akaratosság és a léha elbizakodottság jutott a vezérek és a józanabbak tekintélyének rovására uralomhoz. Rájok illettek egy azonkori török írónak róluk mondott szavai: »az elbizakodottság borától részegek valának.«¹³⁶⁾ Szabadon szíthatták, éleszthették egyesek a rossz szellemet a táborban.¹³⁷⁾ Azt a szellemet, mely már a polgári, a társadalmi életben is káros, mennyivel károsabb, sőt vészes a háborúban, a vitézi tettek mezején, hol nem egyszer egy kiadott rendeletnek fogytékos végrehajtása vagy egyáltalán végre nem hajtása a csata sorsát dönti el. Nem egyszer maga a király parázs haragban tört ki a fékezetlen önhittség, elbizakodottság és daczosság szavának hallatára.¹³⁸⁾ »Seregemben nyoma sincs a hadi fegyelemnek, kiáltott fel egy ízben keserűen, minden veszedelmünkre és pusztulásunkra szolgál.«¹³⁹⁾ Brodaries kancellár pedig azt írja augusztus 5-ikén Mária királynénak: »Csodálkoznék felseged, ha köztünk lenne, a mieink tanácskozásán, csaknem valamennyien szárnyak nélkül repülhetni vélekednek s engem kétségbeesettnek, gyávának szidnak, ha őket óvatosságra intem.«¹⁴⁰⁾ A döntés, melytől az ország és a nemzet sorsa függött, nem a vezető egyéneknél, hanem a házsártos tömegnél s ennek felfuvalkodott és megátalkodott vezetőinél volt, kik, mint Istvánffi mondja, »kellaténél hetykébben és bolondabbul« akaratoskodtak.¹⁴¹⁾ Mikor Szapolyai János, Frangepán Kristóf és Tomori Pál tanácsára, mely Burgio pápai követével is egyezett,¹⁴²⁾ tisztán hadi érdekből a visszavonulás tervét pendítették meg az előbbrelátók és józanabbak, az egyes csapatok küldöttei előbb a királyt akarták egy attól kieroszakolt magánkihallgatásban terrorizálni s a mikor ez nem sikerült, beizenték a haditanácsba, hogy »senki le ne merészelje beszélni a királyt a csatáról.«¹⁴³⁾ A ki ezt teszi, halál fia.¹⁴⁴⁾ Egy egykorú újságlap szerint is »a magyarok kinyilatkoztatták, hogy ha a király az ütközetet elhalasztja, őt és a németeket mind felkoncolják.«¹⁴⁵⁾ A király tehát, »hacsak országát elveszíteni nem akarja, mondja Brodaries, engedni volt kénytelen.«¹⁴⁶⁾ Őt valósággal az ütközetre reá kényszerítették. Mária királyné, tudósítva 1526 szept. 9-ikén Pozsonyból Zsigmond

lengyel királyt a mohácsi ütközetről, írja a magyarokról, hogy azok, bár számra nézve a törökhöz képest kevesen voltak, mégis »a leghevesebben kívánták a csatát s hasztalanul tanácsoltak ellenkezőt némely józanabb itéletük«. ¹⁴⁷⁾

Ennek az erőszakoskodó, mindenben ellenzékeskedő, czivakodni szerető és engedelmeskedni vonakodó szellemnek kifolyásaként maga a *hadbaszállás* is siralmasan késedelmes volt. Mária Magdolna napja előtt való pénteken, vagyis július 20-ikán ¹⁴⁸⁾ vonult ki Lajos király vezérlete alatt Budáról egy kis seregecske, mely mindössze valami három ezer emberből állott: a király, a királyné és az esztergomi érsek lovasaiból és gyalogosaiból. ¹⁴⁹⁾ Ennyi haddal a szultán rendszerint vadászatokra szokott indulni. Ily kis haddal csak nem vonulhatott a magyar király és népe a csatatérre a győzelem reményével? Csakis az a sivár remény buzdíthatta őket, hogy majd ütközben nagyobb tömegek is csatlakoznak hozzájuk. ¹⁵⁰⁾ Ám ez a csatlakozás is nagyon késedelmes és huzódózó volt. Érden, hol a Sárkány Ambrus házában megszállott király két napot töltött, ¹⁵¹⁾ nem várták újabb csapatok. A második napon, júl. 22-ikén a király átlavagolt a Csepel-szigetre búcsut venni a királynétól. ¹⁵²⁾ Ezalatt senki sem jött. ¹⁵³⁾ Aztán folytatta az utat, mely Tolna felé vezet. ¹⁵⁴⁾ Ezen haladva július 23-ikán Eresibe érkezett, hol több napi veszteglés és zsidbasztó várakozás után az egy Báthori András, a nádor öccse csapatain kívül senki más nem várakozott a főurak közül az érkező királyra. ¹⁵⁵⁾ Pentelén, hová júl. 27-ikén érkezett, csapatok helyett egymaga Basi György, az erdélyi vajda titkára fogadta Lajost ura izeneteivel. ¹⁵⁶⁾ Még aznap Dunaföldvárra jött, hol Pétervárad, az ország kulcsának elvesztéséről értesült, a mely rémhíre aztán mindenfelé száguldoztatják a futárokat, segítséget kérve: az erdélyi vajdához, az erdélyi püspökhöz, a horvát bánhoz, Ferdinánd osztrák főherceghez s annak kormányához. Mária királynét is ostromolják osztrák és cseh segítségért és ágyúkért. ¹⁵⁷⁾ A német birodalmi gyűlést sem hagyták felszólítatlanul. ¹⁵⁸⁾ Csakhogy a segély késve késett, mialatt a szultán sorra hatalmába keríti Újlakot, Erdődöt, Vukovárt s Bali béget 20 ezer emberrel Eszékig előre tolja, hogy az ott a drávai átjárót biztosítsa neki. A helyzet oly szomorú és kétségbeejtő volt, hogy Tomori, látva erőlködésének hiábavalóságát, titkon azt

a tanácsot adja a boszniai püspök által a királynak, kössön, ha másképp nem megy, hadiadó felajánlásával is békét a törökkel. ¹⁵⁹⁾

Gond és aggodalom közt érkezik a király augusztus 4-ikén Paksra, illetve a dunaszentgyörgyi táborba, hol a helyzet annyira vigasztalan és kilátástalan volt, hogy augusztus 6-ikán Brodaries István innen azt írja Mária királynénak: »alig hihető, hogy 20 vagy akár 30 nap alatt annyi seregünk legyen, melylyel nyilvánvaló végromlásunk nélkül, az ellenséggel szembezállhatnánk«. ¹⁶⁰⁾ Majd hozzáteszi: »már minden késő, végveszedelemben vagyunk«. ¹⁶¹⁾ Őr színváltozása napján, augusztus 6-ikán Tolnát éri el a király, hol annak Budán, jún. 12-ikén kihirdetett parancsa értelmében, az összes nemzeti hadseregnek már júl. 2-ikán egybegyűltnek kellett volna lennie. Csakhogy összes hada itt még nem több, valami három ezer embernél. ¹⁶²⁾ Egyes csapatok még csak ezután érkeznek ide Dunán-innenről s Dunán-túlról: Várdai Pál egri, Perényi Ferencz váradi püspökét s más egyházi s világi urak csapatai, György szepesi gróf valami 300 lovassal és 1200 gyalogossal, ¹⁶³⁾ a kartagóinak nevezett Ciprusi Hannibal a jól és szépen felszerelt pápai segélyhadakkal: 1300 morvával és a Gnojinski Lénárd vezérlete alatt álló 1500 lengyellel, összesen tehát 2800-an, kikhez még más pápai csapatok is járultak, úgy hogy számuk az előbbiekkal valami 4 ezerre tehető. ¹⁶⁴⁾ A megyék, bár a királyi tanács Budán, jún. 19-ikén hozott végzése azokban, ősi szokás szerint, a véres kardot ébresztőül körülhordatta, alig fejtettek ki említésre méltó buzgóságot. Ha Burgio báró híre valóságban alapszik, akkor Verbóczy István néhány megyéből 6 ezer lovas küldött Tomori táborába. ¹⁶⁵⁾ Nagyboldogasszony ünnepét megelőző napon, augusztus 14-ikén Lajos serege Szekszárdra, innen augusztus 16-ikán Bátára indult tovább, hol nagy áhitattal gyönt és áldozott. ¹⁶⁶⁾ Kisded seregével tehát, csakhogy idő jusson a hadak gyülekezésére, mindössze nem több, mint átlag nyolcz kilométernyi utat tett meg a király naponta, mi végtelenül lassú katonai menetelnek mondható, a melyre sehogysz sem illett egyik azonkorú török történetírónak az az állítása, hogy »a gonosz természetű magyarok királya a legnagyobb sebességgel haladt előre«. ¹⁶⁷⁾ Tolnán a király elrendelte a vidék falvaiban szétszórt csapatok egyesítését, de ime ez a parancs nehézségekre talált.

Némely vidéki tábor csak nehezen adja ehhez beleegyezését. Maga Tomori is tapasztalhatta ezt. Mikor ő mintegy 5—6 ezer embert számláló s a Duna tolnai ága által elválasztott táborát a királyéval egyesíteni akarta, ezt a saját emberei csak nehezen engedték meg.¹⁶⁸) Úgy látszik, Perényi Pétert, kinek csapatai a Tomoriéval voltak egyesítve, szintén hosszasan kellett a királyi sereggel való egyesülésre rábeszélni,¹⁶⁹) mi aztán augusztus 25-ikén történt. Aug. 20-ikán érkezett a király Mohácsra,¹⁷⁰) hová mondhatni, még csak az utolsó pillanatban, augusztus 26-ikán érkeztek Batthyány Ferencz bán, Tahy János vránai perjel, Bánffy János és Pogány Simon három ezer szlavon lovassal és ezer gyalogossal.¹⁷¹) Következő napon, augusztus 27-ikén Erdődy Simon zágrábi püspök és testvére, Péter, 700-nál több jól felszerelt vértés lovassal,¹⁷²) valamint Aczél István, Bornemissza János pozsonyi várgrófnak kapitánya 300 lovassal és azzal a néhány ezer arannyal, melyet nevezett várgróf egykori fejedelmi tanítványának, a királynak utolsó ajándéku küldött.¹⁷³) Végre Szerecsen János két ezer, a maga s a pécsi káptalan birtokain zsoldba fogadott jeles lövészszel.¹⁷⁴) És More Pülöp pécsi püspök és testvére László, a maguk csapatjaikkal.¹⁷⁵)

A hadiszer és a hadipodgyász szállításában szintén nagy lassuság mutatkozott. Ennek nagy része késve késett, még a királyé is,¹⁷⁶) minek következtében az a saját sátrában meg nem szállhatott s kénytelen volt a pécsi püspök egyik gazdasági majorházában megszállani.¹⁷⁷) Ez volt oka annak is, hogy Lajos oly későn jött a sereghez Mohácsra,¹⁷⁸) a mi igen nagy baj volt a katonai vezénylet és administráció tekintetében. A király, kinek hozzájárulása nélkül mit sem lehetett véglegesen elintézni, 13 kilométernyi éjszakai távolságban, Duna-Szekesón volt.¹⁷⁹) Mohácsról küldte Tomorit 10 ezer emberrel a Dráva irányába, hogy a közeledő szultánt egy időre feltartóztassa.¹⁸⁰) Ő maga Mohácsra maradt, bevárva a horvát bánt és seregét,¹⁸¹) Innen írta sajátkezüleg aug. 25-ikén Szlavonia rendeihez azt a kir. rendeletet, melylyel őket felszólítja, hogy a legnagyobb gyorsasággal jöjjenek.¹⁸²) És innen kelt azon megható levele is, melyet V. Károly császárhoz intézett, tőle, szeretett sógorától, mintegy búcsut véve. »Elhagyatva mindenkitől — írja V. Károly császár granadai udvarából a lengyel király követe — midőn az ellenséget már

házában érezte, Istenre és a sorsra bízva magát, fejét és orszagát két nap multán az ellenségnek feláldozza.«¹⁸³)

A mint késett a hadipodgyász, úgy késett a hadiszer egy részének megérkezése is. Az ágyuk, taraczkok, golyóbisok, hadigépek, köztük 9 a bécsiek küldeménye, lópor, kopják, dárdák, Thurzó Elek 200 harczosának fedezete alatt¹⁸⁴) éppen csak az utolsó napokban, augusztus 24. és 25-ikén érkeztek.¹⁸⁵) Már nem is volt annyi idő, hogy a későn érkezett hadiszert mind felhasználhatták volna. Brodaric és Istvánfi közléseiből tudjuk, hogy az ágyuk egy része a hajókon és a táborban rekedt volt.¹⁸⁶)

Hol volt, kérjük, e hadbaszállásnál a lelkesedés, mely győzelemmel kecsgetet? Az a lelkesedés, mely nemzeti történelmünk régiebb napjaiban csodás diadalokat vívott ki? Általános vitézi felbuzdulás helyett inkább is azt látjuk a korirók közléseiben, hogy babona, balsejtelmek, előítéletek lohasztják le a hadikedvet és félemlítik meg a harczosokat, kivált kezdetben, mikor még oly csekély a számuk. Mikor Érden a király elveszti hirtelen támadt nyavalyában kedvencz lovát, ez a kisjelentőségű dolog, mely a királynak hihetetlen fájdalmat okoz,¹⁸⁷) a seregnél éppen baljóslat-számba megy.¹⁸⁸) A közhangulatra nézve nagyon jellemző, hogy a mikor a király bái táborából Várdai Pál egri püspököt egy, a selmeczi kamarában rézben és ezüstben történt sikkasztás ügyében vizsgálati megbizással Budára küldötte, a püspök, nehogy távozását gyavaságra magyarázzák, bizonyítványt állítatott ki magának arról, hogy ő akarata ellenére távozott a táborból.¹⁸⁹) Hasonló bizonyítványt állítatott ki magának Thurzó Elek is, kit a király Mária királyné oltalmára Budán maradni parancsolt.¹⁹⁰)

Hiányzott a magyar combattansoknál a hazaszeretnek az az ideális emelkedettsége, mely ha megvan, a számra nézve kisebb erőket is diadalhoz juttathatja nagyobb tömegekkel szemben. Soha hamisabb állítás, a való tényállással szemben, nem folyt történetíró tollából, mint akkor, mikor egyik török történetíró az egész magyar nemzetet egyesítő közlekedésről szól. Szerinte ez annyira nagy volt, »hogy úgy a városiaknak, mint a parasztnak legnagyobb része odaadományozta vagyonának felét. Azt mondják, hogy az öreg asszonyok rokkájukat és fonalukat eladván, árát odaadták. *Olyan általános fölkelés*

volt ez, a milyen még sohasem történt.¹⁹¹⁾ Merő, üres szóvirág az egész! Mert ilyen lelkesedés a XVI. században nem a magyarnál, hanem igenis a töröknél volt, kinek harcra termett s az iszlámért rajongó fanatismussal küzdő sorait két ifjú katonai lángész, a 32 éves Szulejman szultán és a 33 éves Ibrahim nagyvezér lelkesítette és hódító útra vezette.

VI.

A közszellemnek nagyon romlottnak kellett lenni, ha az árulásról szóló hírek oly könnyen és szélesen elterjedhettek, mint a hogy azok valóban elterjedtek volt közvetlenül a mohácsi csata előtt és után. Az egyik egykorú újságlap szerint a magyarok közül »sokan titkon a törökkel tartottak. A táborban általánosan el volt terjedve a hír, hogy a szultán hét vékával adott pénzt bizonyos uraknak oly célból, hogy őt Magyarország elfoglalásában segítsék. Ugyane forrás szerint »a gyermek is felismerhette volna, hogy némely magyarok a királyt el akarják árulni.«¹⁹²⁾ Az árulás és hűtlenség súlyos vádját hangoztatják az egykorú Sibutus György¹⁹³⁾ és Gebuiter János is.¹⁹⁴⁾ Mégis azt hisszük, hogy ezek a hírek egyszerűen csak colportálása azoknak a kőszá mendemondáknak, melyek minden hadjáráskor, kivált csata-vesztéskor a csatasíkról elszármaznak. Sokkal több figyelmet érdemelnek azonban azok a vádak, melyek a magyar urak közül egyet kiválólag sujtanak. Ez az úr Szapolyai János, erdélyi vajda, ki, bár tekintélyes lovas- és gyalogserege volt, mégsem jött Lajos király megsegítésére Mohácsra. Oláh Miklós szerint a király őt úgy gyakori levelekkel, mint szapora hírnökökkel intette, hogy az összeszedett erdélyi hadakkal sietve jöjjön el segítségére. Szapolyai ezt meg is ígérte, de mielőtt a török a királylyal megütközne, nem jött.¹⁹⁵⁾ Brodaries szerint a vajdának »hűtlenség terhe alatt volt meghagyva«, hogy éjjel-nappal sietve jöjjön,¹⁹⁶⁾ de ő ennek daczára sem jött. Emez elmaradásának következményeül tekintik az egykorúak a király és a csata elvesztését.¹⁹⁷⁾ Az a hit terjedt el, hogy ő »titkon egyetértett a szultánnal.«¹⁹⁸⁾ A Budán tartózkodó pápai követ, Burgio báró már hónapokkal a mohácsi csata előtt, a vajdáról szólván, őt *gyanus-*

nak mondja abban, hogy egyetért a szultánnal.¹⁹⁹⁾ Bűnösségét az egykorúak hites, mintegy koronatanukkal is vélték bizonyíthatni. A Buda várában több év óta fogolyként őrzött Behram csasz még a mohácsi ütközet előtt arra figyelmeztetett, hogy a magyar urak között három áruló van s hogy ezek egyike Szapolyai János vajda, aziránt mindenki biztos volt.²⁰⁰⁾ Behram tanuságára még Ferdinánd király is hivatkozik, mint látni fogjuk. Egy, keleti útvjáról visszatérő szászországi lovag közlése szerint a viddini basa azt állította, hogy Szapolyai pecsétes levéllel kötött egyezséget a szultánnal, ki leánya vagy nővére kezével Magyarországot neki fogja adományozni. Ez a híresztelés annyira hitre talált, hogy maga Lajos király is komolyan közölte a külföldi diplomatákkal.²⁰¹⁾ Nem lehet meglepő, hogy maga Ferdinánd, Szapolyai politikai ellenese, szintén súlyosan és minden alkalommal vádolja hűtlenségről Szapolyait. Abban az utasításában, melyet 1526 decz. 17-ikén Bécsből a lengyel királyhoz küldött követének, raskawi Mrakiesz Jánosnak adott, kiemeli, hogy a »vajda magán egyetértésben« volt a szultánnal,²⁰²⁾ kivált annak a mohácsi csata után való visszavonulásakor.²⁰³⁾ Ugyanó abban a levelében, melyet 1526 nov. 24-ikén Bécsből nagynénjéhez, Margit főhercegnő asszonyhoz intézett, ugyancsak gyanúsítja Szapolyait azzal, hogy Lajos király ellenében a törökkel szövetségben állott. »Miként beszél, írja, kötött valami szerződést a törökkel, mit könnyen elhiszek; mert az ütközet és Magyarország boldogult királyának halála óta mind némely fogságba esett törökök vallomásaiból, mind egyébként is jól tudatik, hogy az említett vajda a törökkel ennek már bemenetele előtt is egyetértésben volt.²⁰⁴⁾ Majd kiemeli Szapolyait illetőleg azt, »hogy bár 15—20 ezer emberével az ütközeten megjelenhetett volna, mégis sem ő, sem az övéi nem találtattak ott.«²⁰⁵⁾ Abban az utasításban, melyet Ferdinánd Bécsben 1526 deczember 17-ikén a lengyel királyhoz menesztett követének adott, Szapolyainak tulajdonítja Nándorfejérvár s egyéb erős várak elvesztését, mert »Lajosnak minden kérése daczára semmi segítséget sem adott, bár sohasem nélkülözte azt, de sőt a táborba szállott királyt magára hagyta²⁰⁶⁾ s a mult nyáron is, daczára, hogy nem megvetendő lovas- és gyalogos seregekkel a közelben volt, a királyt nem segítette, a harcban részt nem vett s urát a legnagyobb szükségben

elhagyta.²⁰⁷⁾ Ennek megfelelőleg jelenti Opalinski Péter lengyel követ urának, Zsigmond királynak, Ferdinánd prágai udvarából 1528 jún. 30-ikán, hogy Ferdinánd király ő előtte vádolta Szapolyait, a miért Mohácsnál nem jött Lajos király segítségére. »A csatasorok élén hősiesen küzdő Lajos királyt gonoszul elhagyta, mi az előkelők s az összes rendek leverésével járt, Magyarországot pedig oly inségre juttatta, hogy a népet, hacsak az osztrák örökös tartományok nem nyujtanának neki eleséget, éhség fenyegetné.«²⁰⁸⁾ De maga Szerémi György, Szapolyai káplánja is közli, hogy »a főurak tiltakoztak a vajda jövetele ellen a királynál, mert úgy ennek, mint nekik is okuk van félniök az árulótól. Ők őt e miatt a maguk köréből kiközösítették.«²⁰⁹⁾ Annyira közhit volt a vajda bűnössége, hogy Rómában a pápa is tudomást szerzett annak gyanus viselkedéséről. Abban a jelentésben ugyanis, melyet Oláh Miklós, Mária királyné titkára 1530 febr. 15-ikén Linzből VII. Kelemen pápának küldött, írja: »Nem közönséges híre kelt annak, hogy a vajda már régebben kölesönös szövetségbe lépett a törökkel és sok okból keltett maga iránt gyanut, mely végre is késedelmeskedése által mindnyája előtt igazolást nyert.«²¹⁰⁾ És hogy a külföld egyéb tájaira is elhatott Szapolyai magatartásának rossz híre, abból világlik ki, hogy Zsigmond lengyel király szükségesnek tartotta, Magyarországra küldött követének meghagyni, »intse az erdélyi vajdát, hogy ő az ország ily nagy szerencsétlenségében maradjon meg hűségében és szeretetében s hogy nevét, hírét, melyet előbbi időkben nem közönséges tettekkel gyarapított, ne engedje kisebbedni.«²¹¹⁾

Mi volt mindezen híresztelésekből és vádakból valóban igaz? Maga Szapolyai utólag erélyesen védelmezte magát vádlóival szemben. Azt mondja Zsigmond királyhoz intézett egyik levelében, hogy ő kifogástalan tanukkal tudja bizonyítani, hogy tekintélyes seregével tényleg jönni akart Lajos segítségére Mohácsra, de őt a király tanácsa megfoghatatlan okokból távol tartotta. Hangsúlyozza azonkívül, hogy ő idejekorán kérte küldöttjei által a királyt, ne bocsátkozzék megérkezése előtt a törökkel harcba.²¹²⁾ És nincs is kétség benne, hogy a vajda mindkét állítása, a mi az ígéretet és a tanácsadást illeti, való igaz. Mert ezt az egykorúak közül úgy Szerémi, mint Oláh és Brodaries, kinél a mohácsi csata történetét senki jobban meg nem írhatta,²¹³⁾

részrehajlatlanul igazolják. Nevezetesen Brodaries közlése szerint a vajda csakugyan kijelentette teljes készségét a király minden parancsának engedelmeskedni, bár legjobbnak vélné, ha parancsa őt a király táborába szólítaná.²¹⁴⁾ Mondja azonkívül azt is, hogy a vajda megízente Statilius János által Lajos királynak, hogy ne bocsátkozzék idő előtt harcba a törökkel. »Van neki számos és erős serege, melyet magával hoz Erdélyből s melybe az aratandó győzelem biztos reményét vetheti.«²¹⁵⁾

Szapolyai személyes és politikai hívei urok védelmére még az okot is említik, a miért ő nem jöhetett és segítséget nem hozhatott. Egyenesen *irigységet és féltékenységet* emlegetnek, a mely a Lajos király udvarában volt urak egy részét eltöltötte Szapolyaival szemben. Jozefic zengi püspök, Szapolyai Jánosnak a velencei köztársaságnál járó követe szerint a mohácsi vereség oka az a *féltékenység* volt, melylyel II. Lajos és főemberei Szapolyaival szemben viseltettek, be nem várván annak megérkezését, csakhogy a győzelmet ne annak kelljen tulajdonítani s így a esatát idő előtt kezdték meg.²¹⁶⁾ Ha tekintetbe vesszük azt az éles ellentétet, mely egyéni és politikai tekintetben Báthori István nádor és az ennek pártján levő főurak és Szapolyai János közt fennforgott, Jozefic állítása könnyen igazoltnak tetszhetik. E törzsökös családfájukra öntudatosan tekintő főurak megvetőleg tekintettek a gazdagságával hivalkodó szláv parvenüre, ki gyermekora óta nem kisebb nagyravágyástól volt eltelve, mint azzal, hogy Magyarország trónjára emelkedjék. Atyjáról mondják, hogy fiát 1490-ben férfimagasságra emelve, azt mondotta: »Volnál fiam ekkora, most magyar királylyá tennélek«, anyjáról pedig azt, hogy napi imáját mindig azzal végzé, vajha láthatná fiát a magyar trónon ülni.²¹⁷⁾ Ezért mondhatni, hogy Szapolyai nevelésénél és a szülői házban kapott befolyásnál fogva zsenge gyermekkorától fogva trónra hivatottnak érezte magát. Kortársai közül Brutus,²¹⁸⁾ de maga Ferdinánd király is²¹⁹⁾ híresztelik róla, hogy a sz. korona után vágyakodott. A velencei követ még 1523-ban írta róla, hogy »azon van, hogy veszendőbe menjen az ország s hogy neki aztán (már t. i. mint királynak) alkalma legyen megmentenie.«²²⁰⁾ Mi természetesebb mint az, hogy egy ilyen örületes ambíciótól eltelt ember iránt a főnemesség gyűlöletet és irigységet táplált és semmi oly szerepléshez juttatni nem akarta,

mely esetleg e merész óhajait megvalósíthatná. Bizonyos továbbá, hogy az urak egy része Szapolyai Jánost már csak azért is kívánta árulónak bélyegezni, hogy ennek birtokait, mint hűtlennek birtokait a maguk kezére juttassák. Szerémi előadja, hogy mikor a király Szapolyaiért küldetni kívánt, az urak ez ellen tiltakoztak, mert Szapolyai áruló. Korlátkövi Péter előállott, és kérte a királyt, hogy Trencsén várát és az ahhoz tartozó birtokokat adományozná neki. Mások is hasonlóan cselekedtek Szapolyai emlegetett hűtlensége alapján.²²¹⁾

De van végre mindezekon kívül Mohácestól való elmaradásának még egy másik magyarázata is, melyet úgy ő maga, mint hívei szerettek forgalomba hozni. Ez a mohácsi hadvezényletnek vele szemben követett eljárása. Bizonyos igaz az, hogy a királyi táborban az egész haditervet inogó, ötletes kombinációkra alapították. Csupa kapkodás volt a hadvezénylet tanácsában. Ez első ízben azt tervezte volt, hogy az erdélyi vajda egyesüljön seregestül a királyi sereggel s így együttesen fogadják arczban az ellenséget. Majd ettől eltérőleg azt határozta, hogy az erdélyi vajda a havasalföldi vajdával együttesen fogja hátba, a Havasalföldön való kerülővel, a törököt,²²²⁾ minek eredménye volna, hogy a török kétfelől megtámadtatva, összetöretnék, vagy, míg ideje volna, gyorsan a maga földje védelmére visszavonulna.²²³⁾ Ezt a határozatot a haditanács tudomására is juttatta Szapolyainak, csakhogy kevés időre rá újból megmásította a határozatot s Szapolyait a királyi hadsereghez való csatlakozásra utasította, úgy hogy most már a vajda tényleg maga se tudta, mivégy legyen s ez okozta végzetes elmaradását.²²⁴⁾

Megengedhető, hogy az ilyen ellentétes hadiparancsolatok Szapolyait csakugyan könnyen megzavarhatták s az is megengedhető, hogy ily tapasztalatok után ő könnyen tarthatott attól, hogy a haditanács a következő napon újból megmásíthatja parancsát, mégis Szapolyai eljárása, vesztelmaradása a történetírás ítélőszéke előtt nem találhat mentségre. Egy németül író, ma sem elavult régebb történetírónk keményen elítéli azokat a történetírókat, kik Szapolyai Jánosban a szerezcent fehérre mosni igyekezzenek. Szerinte Szapolyainak a király utolsó, Földváról küldött parancsát kellett volna teljesítenie. Ezt pedig, a mi az időt illeti, teljesíthette volna. A király az utolsó parancsot júl.

28-ikán adta ki s el is juttatta a legott útnak indított Bási György és Statileo budai prépost s királyi titkár által Szapolyaihoz. Ezek Vasas Sz. Péter napján, vagyis augusztus 1-én Kolozsvárra érkezhetek s ha ilyképen a hadiparancs vétele után Szapolyai augusztus 2-ikán útnak indult volna harczkész seregével, ő ezzel 13 napi menetelés és útközi ötnapi pihenés után már augusztus 20-ikára Mohácsra érkezhetett volna.²²⁵⁾ Ezt az érvelést újabkori hadíróink is elfogadják²²⁶⁾ s így mi sem hozhatunk ez ügyben Szapolyai számára felmentő ítéletet, még abban az értelemben sem, a melyben azt Istvánffi teszi.²²⁷⁾ Szapolyai bűnös volt a segítség meg nem hozásában. Összes ajánlközásai, hogy kész a királynak engedelmesskedni, s hogy kész eljönni a segítséggel, semmi egyebek, mint halasztó ürügyek, színelő tettetések, egy gyilkos játéknak lelkiismeretlen és vakmerő játszása s így a nemzettel szemben elkövetett hazaárulás. Ez még inkább megbizonyosodik róla, ha a mohácsi katasztrófa után való viselkedését tekintjük. Ugyanazon a nap előestéjén, melyen 24 ezer magyar holtteste terült el a véres csatamezőn, jön ő egy könnyed kocsin, néhány lovas kíséretében a dunamenti Duskokra, hogy innen másnap a tolnai Dunaréven átkeljen s Mohácsra menjen. A tolnai úton megérti a rettenetes vereséget s aztán tovaillan.²²⁸⁾ Sokáig mit sem hallani felőle, ő felőle, kiben, tekintélyes serege lévén, minden hazafi reménye egyesült.²²⁹⁾ Mikor Várdai Pál, egri püspök felszólítja őt, a mohácsi csatában részt nem vett,²³⁰⁾ hogy legalább a mohácsi vérsznap után jöjjön a két város, Buda és Pest megsegítésére,²³¹⁾ nem jött. Kemalpasazáde szerint Szapolyai «széles számításból» választotta a biztos helyen maradást és a visszavonultságot s nem vett részt a szerencsétlenül végződött harczban.²³²⁾ Ezt úgy érti, mivel Szapolyai jól tudta, hogy az istentagadók felekezete háború idején nem mérkőzhetik meg a csataterén az igazhívó sereg vitéz harczosaival. De a visszavonulásnak és a csatában való meg nem jelenésnek igazi oka önző vágyai és törekvései voltak. Hisz Solakzade szerint a török szultán még Budán való tartózkodásakor biztosította volt őt arról, hogy Magyarország királyának el fogja ismerni. Szapolyai tehát elvonult a török elől. Hagyta a veszteségek és kiállott fáradtságok által meggyengült visszavonuló törökséget háborítlanul az országból kiosonni.²³³⁾ Nem sokkal később, hogy célt érhesen Fer-

dinánddal szemben, nem átalott tényleg a törökkel, hazánk, népünk bakójával frigyét kötni, azzal törve élet e szövetségnek keresztény szempontból való megítélésének, hogy azt szentírási sentenciákkal igyekezett igazolni.²³⁴⁾

VII.

A magyar hadvezetés ügyetlensége különben nemcsak abban nyilvánult meg Mohácson, hogy helyes, biztos haditervet készíteni nem tudott, hanem egyéb gyarlóságaiban is. Az augusztusi hadjáratban egyik főbajul tekinthetni, *hogy a magyar seregnek egyáltalán nem volt rátermett vezére.* A ki talán arra való lett volna, Salm Miklós gróf, idegen volt s beteg, úgy hogy nem vállalkozhatott.²³⁵⁾ Magyarok közül, kik szóba jöttek: Báthori István nádor, a két Szapolyai: János és György, Perényi Péter temesi gróf, Batthyány Ferencz horvátországi bán és Tomori Pál kalocsai érsek, egy nagy hadjárat vezetésére nyilván elégteleneknek mondhatók. A köszvénytől gyötört nádort, kit hivatalból, törvény határozatából illetett a vezérség, erre már csak testi baja is alkalmatlanná tette, mint ki köszvénye miatt lóra sem igen tudott ülni.²³⁶⁾ Szapolyai János abban a küzdelemben, melyet utóbb Ferdinánd ellen folytatott, rossz hadvezérnek bizonyult. Az egykorú írók féltékenységét, gyávaságát, akarat- és erélyhiányát emlegetik.²³⁷⁾ Az azonkori törökök éppenséggel kicsinylőleg, csufondárosan nyilatkoztak róla, megszólva hadi tudatlanságát, erélytelenségét és gyávaságát.²³⁸⁾ De sőt legrégibb barátjainak bizalmas körében mondogatták maguk közt, *»hogy be nem való ember».*²³⁹⁾ A többiek, kikről szó esett, sem voltak vezérségre valóak,²⁴⁰⁾ még Tomori sem, bár valamennyi közt a legkiválóbb volt. Ez az 51 éves, még javaerjében levő, bátor és vitéz ember nem volt haditapasztalatok nélkül.²⁴¹⁾ Mint olyan, ki a Szerémség és a Dráva—Szávaközi Dunavidék védelmének élén állott, gyakrabban sikeresen összemérte fegyverét az ellenséggel.²⁴²⁾ *»Rettenthetetlen bátorságáról és vitézségéről ismeretes volt» a törököknél is.*²⁴³⁾ Maguk a magyarok is még legtöbbit ő benne bíztak. Mikor Bátán a főhadvezér megválasztása szóba került, a király azt tapasztalta, hogy a többség a kalocsai érsek felé hajlik, mire őt

és Szapolyai Györgyöt, ki saját jobbágyain kívül négy ezer morva gyalogost és számos lovasságot vezetett a harcztérre,²⁴⁴⁾ hadvezérekül ki is nevezte.²⁴⁵⁾ Csakhogy e kinevezést többen zokon vették, nem akarván magukat, kivált a barátnak, alávetni.²⁴⁶⁾ Az idők szorultságára nézve mindenesetre jellemző, hogy a kinevezettek maguk sem bíztak a maguk hadvezéri tehetségében. *»Tomori, mondja Brodaries, soká és sokat ellenkezett, majd szerzetesi fogadalmára hivatkozva, majd járatlanságát és erejének elégtelenségét okolva ily nagy felelősség viselésére. Képtelen ily nagy teher elbirására, mint ki akkora háborút, mint a milyen most vár a királyi felségre, még csak szemmel sem látott soha. Még ha a király fejét venné is, akkor sem vethetné alá magát ekkora tehernek.»*²⁴⁷⁾ Másokat ajánlott maga helyett, a nádort és az erdélyi vajdát, mindkettő szerinte nagy hadvezetésben járatosak s hadak vezetésére mások felett, kik Magyarországon vannak, alkalmasabbak,²⁴⁸⁾ majd György grófot és Perényi Pétert ajánlotta. De György comes is vonakodott, sokáig elhárítva magától e tisztséget,²⁴⁹⁾ Hivatkozott fiatalságára, a hadi tudományhoz nem értésére s arra, hogy eddigelé csak tornatereken és lovagjátékokon forgatta a fegyvert. A vezéri tisztelet végre is, mikor szabadkozása mit sem használt, csak úgy fogadta el, hogy őt, ha eljön, testvére, Szapolyai János erdélyi vajda váltsa fel.²⁵⁰⁾

Tomorinak főhibája volt, hogy nem tudta egyéniségét önállósítani s a haditanácsban érvényesíteni. Döntésnél rendszerint kisebbségben maradt s így nem annyira vezér, semmint inkább végrehajtó hadi közeg volt. A seregnél sem volt akkora tekintélye, hogy ezzel hadi szándékait valósíthatta volna. Szerénysége és engedékenysége háttérbe szorulást vont maga után, emellett ő sem volt ment az illúzióktól és a vérmes reményektől. Mint csapatvezér nagyon helyén volt erős ellenséggel szemben is, de nagyban való strategikusnak be nem bizonyulhatott.

A fővezérlet képességhiánya mindjárt abban mutatkozott, hogy nem tudta a kellő csatatért kiválasztani s aztán a kiválasztottat kellőképen felhasználni. Előre kell bocsátani, hogy a hadvezénylet ezen sarkalatos tévedése nem a sereg fővezéréé, Tomorié volt, mint ki a haditanácsban a mellett szólott, hogy a magyar sereg siessen Mohácsról a mohácsi síkon túl fekvő Kara-

sicza és Duna—Drávaközi vidékre, melyet a dunai kiöntések s az ennek környékén elterülő nagy mocsárok és ingoványok annyira nehezen járhatóvá tesznek. Egy egykorú török író szerint »e mocsáron áthatolni éppen olyan rendkívül nehéz volt, mint a tú fokán«. ²⁵¹⁾ Ezt Tomori éles szeme fel is ismerte, mert ő e helyen az 1526. évi fethname szerint tényleg »szekereit egymáshoz csatolta és állást foglalt az ellentállás szándékával«. ²⁵²⁾ Ellent is állott, mert csakis e harcokra vonatkoztatandók úgy a nevezett török fethname ²⁵³⁾ mint Brodარი közlésének némely, vívott apróbb csatákról szóló részei. ²⁵⁴⁾ Ugyanis ezen a területen a török, hogy a süppedékes területből kibontakozhassék, csakis hosszú menetszlopokban hatolhatott előre, úgy hogy egy számra jóval gyengébb ellensereg is feltartóztathatta, megtizedelhetette s végül visszatérésre kényszeríthette volna. Ezt nemcsak mai neves katonai szakemberek hirdetik, ²⁵⁵⁾ de hirdették ezt már a mohácsi csata idején is maguk a törökök. Lutfi pasa, szólva arról, hogy Szulejman a drávai hidon való átkelése után Mohács felé tartva, ott egy nagyon nehezen járható, Papasz-irmagi néven ismeretes mocsáron nagy fáradsággal kelt át. Oly felbontott sorokban kellett haladnia, hogy átkelése után egy napi pihenőt tartott, míg az egész hadsereg összegyűlt. ²⁵⁶⁾ Egy másik török író, Kemálpasazáde még érdemlegesebben szól e mocsárság stratégiai jelentőségéről. »Azon (a mohácsi) mező és a Dráva között van egy, a folyó kiöntései alkotta nagyterjedelmű mocsár, melyen rendkívül nehéz az áthatolás; mert annyira ingoványos hely, hogy sem embert, sem lovat nem bír meg, bárhová lép az ember, lesüpped. Ha a nyomorult király (érti II. Lajost) a vele levő kutyákkal (érti a magyarokat) a mocsár szélére jött volna, s ott ágyúütegeket állítva fel, tüzelt volna a támadó ellenségre: akkor megakadályozza vala, hogy a hit harczosai a szent harc vadaskertjébe menjenek, akkor elhárítja vala fejéről a sors büntetésének felhőjéből szakadó záporát a szerencsétlenségnek. Azonban végzete beteljesedett; lelki szemei elhomályosodtak s nem látta a helyes módot, a mely szerint kellett volna cselekednie.« ²⁵⁷⁾

Sajnos, Tomori helyes, józan felfogását a hadi tanács nem tette a magáévá, habár harczosai is belátták annak jogosultságát. A tanács visszarendelte a fővezért. ²⁵⁸⁾ Csataérül Mohácsot választotta, azt a mintegy 20—22 kilométernyi hosszú és mintegy

8 kilométernyi széles területet, mely Mohács alul a Duna és a pécsi hegységnek a nagy síkra leereszkedő keleti szakadécai között terül el. ²⁵⁹⁾ Kétségtelen, hogy e nagy síkterület harczászati evolutióra nem volt kedvezőtlen, mert alkalmas egy jelentékeny sereg taktikai elhelyezésére és felvonulására, táborozásra s az ellenséggel való összeütközésre annál inkább, mivel a nagy síkon tágas körben sem erdőség, sem cserjezet nem kedvezett az ellenség eselvetésének vagy kerülő mozdulatainak. ²⁶⁰⁾ Nyilván ez okoknál fogva választották is. ²⁶¹⁾ De viszont veszedelmessé tette az itt felállított seregre nézve a csatát az a széles és mély mocsárság, mely keleti oldalát, a Duna felől fogta be s most, a sok esőtől megdagadt Duna árjai által szélesen el volt öntve. ²⁶²⁾ A magyar tábor helyéül a síkságnak Mohács alul, a várostól mintegy félórányira, ²⁶³⁾ a kölködi csárdától éjszakra eső szögét választották, a dunai mocsárság közelében, míg az éjszaki oldalt, mintegy 30—40 métert tevő partos s erdőséggel borított, Buzigliczánál aztán fokozatosan földhullámokká lapuló fennsíkot az ellenségnek hagyták, a ki a mocsaras út-szorosokban ellentállásra nem találván, »minden erejét megfeszítve, könnyű szerrel átkelt rajtok a lovakkal, elefántokkal, tevékkel, öszvérekkel s az összes tábori podgyászszal«. ²⁶⁴⁾ Ennek következménye volt, hogy a fennsíkon s a földhullámokon túl elhelyezkedő ellenség felvonulását és rendezkedését jóformán észrevétlenül, mintegy fedezetten hajthatta végre s majd aztán aláereszkedve, a kézi harcban előnyösebben védekezhetett a felfelé haladó magyarság támadása ellen. A harcztér keleti oldalát befogó mocsárság biztosította ugyan a magyar sereget a Duna felől való megtámadtatás ellen, a mint tényleg a naszádokból és tsajkákból álló, janicsárokkal megrakott és jeles vezérek által kormányzott török flotta, mely pedig nem volt jelentéktelen, a csatára semmi közvetlen befolyással nem volt, ²⁶⁵⁾ de viszont vereség esetére természetesen végzetessé válhatott a fedezetlenül visszavonulókra, mert a győző elemi erővel könnyen szoríthatta ezeket a süppedékes s átgázolhatatlan talajba, a mint tényleg tömérdek hátráló majd futó magyar e mocsárságba bele is fulladt. ²⁶⁶⁾

VIII.

A tábor és a hadrend felállításában is megnyilatkozott a hadvezetés bizonytalansága. Erről hosszas vitatkozások folytak a csatát megelőző három napon.²⁶⁷⁾ Voltak, kik a lengyel Gnojenski tanácsára és a Szelim szultán harcaiban haditapasztalatokat szerzett rácz vezérek, Radics Bosicz és Bakits Pál helyeslésére legcélszerűbbnek vélték a sereg védelmére egy erős szekértábor felállítását, mely legbiztosabban védhetné meg őket az ellenség részéről netán történendő körülzárolás esetében.²⁶⁸⁾ Ez határozatba is ment, mert Gnojenskit megbízták a szekértábor felállításával, csak hogy az időből már annyira kifogytak, hogy ez a tervet végre nem hajthaták s így, mint sok egyebet, ezt is elhanyagolták.²⁶⁹⁾

Nyilvánvaló, hogy a szekértábor felállításának eszméje nem is lett volna az azon belül küzdő seregre nézve üdvös. Mert ilyképen a magyar sereg védelemre rendezkedett volna be és nem, a mire az utolsó napokban annyi vérmes reménnyel készült, a támadásra és győzelemre. A multból tudjuk, hogy a muhi csatavész oka a magyarságnak a szekértáborba való zárkózása volt. A szekértábor megbénította a magyar lovasságnak kifejlődési képességét, minek pedig a magyarság csaknem összes diadalait köszönhetette. Igaz, a mohácsi magyar hadseregben a lovasság nem volt kizárólagos, de mégis jelentékenyen, a sereg létszáma felében, mintegy 14 ezer lovassal volt képviselve.²⁷⁰⁾ A szekértábor, a mint Muhin, úgy Mohácson is, békót rakott volna a lovasság mozgási képességére s ezt a hadtestet a magyar ügynek inkább ártalmassá, sem mint hasznossá tette volna. De tisztán mint védelmi intézkedés sem mentette volna meg a magyarságot. Ezt bizonyítja a maróti elsánczolás, mely csak ideiglenesen tudott a török támadásnak ellentállani, úgy hogy ott 25 ezer magyar került a nekivadult bős ellenség kardja élére.²⁷¹⁾

A mohácsi csatafelállítás megismeréséhez az egykorú török írók alig járulhatnak. A mit ők erre vonatkozólag mondanak, meg nem bízható, de sőt egyenesen hamis is. Ezért nem is vagyunk tekintettel közleményeikre.²⁷²⁾ Annál hitelesebb az, a mit a csatában résztvett Brodaries mond, bár nem tagadhatni, hogy minden

egy részletre nézve ő sem tájékoztat elegendőképen. Ezért azok, kik korunkbeli hadírók közül, mint Kápolnai, Kupelwieser és Rónai Horváth Jenő a Brodaries előadása alapján a mohácsi csatarendet térrajzilag feltüntetni törekedtek, egyes részletekben egymástól nem éppen lényegfelenül térnek el.²⁷³⁾ Ami Brodariesból bizonyos, az, hogy a magyar sereg két fő csatavonalban volt felállítva: ²⁷⁴⁾ az első és a második csatavonalban, melyeket egy rövid, mintegy köhajtás nagyságú térköz választott el egymástól.²⁷⁵⁾ Egészen bizonyos, hogy a fővezérek személyes vezetése alatt álló első csatavonalat egy 10 ezer főre tehető gyalogos hadtest alkotta.²⁷⁶⁾ E hadtestben állottak mint szakaszvezérek Palóczi Antal, Homonnai Drugeth Ferencz, Perényi Gábor, Széchi Tamás, Báthori András, Czibak Imre és mások.²⁷⁷⁾ E hadtestet jobbfelől Batthyány és Tahy, balfelől pedig Perényi vezérlete alatt 2—2 ezer főből álló, részint vértés, részint könnyű lovas szárnyak fedezték.²⁷⁸⁾

Kérdés, hogy hol állott a király kedves emberének, Hardegg Jánosnak parancsa alatt levő ²⁷⁹⁾ tüzérség a 80 ágyúval? A jelen volt Brodaries szerint »mindjárt az első hadrend mögött». ²⁸⁰⁾ Ezt a későbbi Istvánffi is mondja, ki szerint »a közepes nagyságú, kerek talpakon nyugvó ágyúk, számszerint valami 80, az első és a második hadvonal közt voltak alkalmas helyen elhelyezve, bár többen úgy vélekedtek, hogy azonnal az első csatavonal után volnának elhelyezendők, hogy mielőtt kézviadalra került legyen a dolog, azokat nem csupán az ellenség megrémítésére, de annak lehetőleg károsítására, annak pusztítására és leverésére lehessen elsütni. ²⁸¹⁾ És mégis jelenlegi hadtörténetíróink az ágyúk állását nem az első hadvonal mögött, hanem az első hadvonal előtt jelzik csataterképeiken. ²⁸²⁾ Meglehet, hogy ezt valamelyes harcászati okból teszik, de bizonyos, hogy ebbeli eljárásukat sem az egykorú s közelkorú írók nem támogatják, sem a töröknek akkori hadfelállításával meg nem egyeztethető. A mohácsi síkon felállott török hadrendben a tüzérség szintén nem állott az első, vagyis a ruméliai hadvonal előtt, hanem részben oldalvást, az első hadvonal jobb szárnyán, részben pedig a második hadvonal centruma, a janicsárok hadosztálya előtt. Ezzel a török az első hadvonal fölött támadhatta ágyútűzzel a magyarságot úgy arcba, mint

oldalba. Egy török írónak az az állítása, hogy a magyarok *jobb szárnyán* dördült el egy mennydörgéses hangú ágyú,²⁸³⁾ nyilván azt bizonyítja, hogy a magyar hadfelállításban is az ágyúk az első és a második hadvonal között, »alkalmas helyen«²⁸⁴⁾ voltak felállítva, úgy hogy ezek sem a hadvonalak előrohanását nem akadályozhatták, sem az előrontottak támogatását nem lehetetlenítették.

A második csatavonal architektúrájának az elsőnél már komplikáltabbnak kellett lennie, mert volt tetemes mélysége, mi hosszúságban való kiterjedését jelentéktelenebbé tette az első csatavonalénál, úgy hogy az egész egy derékszögű háromszöghöz hasonlított. Ezt a csatavonalat Brodarics »statarialis«²⁸⁵⁾ nak nevezi, nyilván a királyi standatról, a Szűz Mária aranyos képével ékesített hatalmas királyi zászlótól, mely a király mögött az országbíró kezében lobogott.²⁸⁶⁾ Ez a csatavonal legnagyobb részt lovasságból állott, melyet csak kevés számú gyalogság fogott, fedezőszárnykép, oldalba.²⁸⁷⁾ A csatavonal architektúrája úgy alakult, hogy a király előtt három hadvonal következett egymásra. Közvetlenül a király előtt állott a cseh Schlick István a csehekkel és morvákkal.²⁸⁸⁾ Ezek előtt a Korlátközi Péter és a lengyel Treпка András vezérlete alatt álló csapat,²⁸⁹⁾ s ez előtt, vagyis a második csatavonalban legelől a királyi kamarások csapata Tarczay Miklós vezérlete alatt.²⁹⁰⁾ A király mellett jobbról-balról a nádor és püspökök foglaltak helyet és pedig tőle jobbra egymásután az esztergomi érsek, a zágrábi, váradi, pécsi és szerémi püspökök.²⁹¹⁾ Tőle balra a nádor, a győri, váci, nyitrai, boszniai püspökök, a székesfejérvári prépost, királyi titkárok és kamarások, kiknek sem nevük, sem számuk említve nincsen.²⁹²⁾ A püspökök és a nádor mögött mindegyikének egy-egy bizalmas esatlósa állott, kik azonban csatasort nem képeztek, tisztán csak uraik védelmére és szolgálatára állottak.²⁹³⁾ A király mögött, szintén nem csatasort képezve állott Czetrics, Majláth és Horváth Gáspár,²⁹⁴⁾ kik kizárólag a király szolgálatával voltak megbízva s kívülök még Ráskay, Aczél és Kállay, kik kizárólag a király védelmével s esetleg a harc rosszra fordulása esetén a harcból való eltávolításával voltak megbízva.²⁹⁵⁾ Legvégül mintegy ezer lovashból álló vértescsapat következett, közepén Drágfi János országbíró az ország lobogójával.²⁹⁶⁾

Hogy a magyar hadvezénylet a magyarság biztosítására »egy nagy árkot ásított, melynek egyik vége egy hegyig, másik pedig a Dunáig nyúlik s melyen lehetetlen áthatolni«,²⁹⁷⁾ ezt Lutfi pasa nyilván a szekértábor árkáról mondja. Ez állításában támogatja őt Dselálzáde, ki szerint Lajos király »megegerősített tábort csinált, sárkányalakú és tüzet okádó ágyúkat állított fel s szekereket és számtalan zárbuznát (itt nyilván ágyúgolyókat értve), szerzett be.«²⁹⁸⁾ A magyarok »óriási tábora, mondja ugyanó a sátrakkal félelemgerjesztő volt, mint a hegy.«²⁹⁹⁾ Szelakzáde szerint is »tábort ütött és azt köröskörül vette nagy árkokkal«.

Ilyen lévén Mohácsnál a magyar sereg hadfelállítása, ebben mindenekelőtt feltűnik az, hogy nem volt *tartalékhad*, mi megszorulás esetén vészes következzésekkel járhat, győzelem esetében pedig a diadal kiaknázását lehetetleníti vala, mert nincs a fővezér kezében pihent erő az ellenség üldözésére. A tartalék hiányát a magyar fővezénylet már a csata előtt érezhette, mert mikor egyik oldal, a nagynyárádi földpartok felől nagy hirtelen fenyegető veszély tűnt fel, nem volt oly csapat, melyet recognoscálásra kiküldhetett volna. Egy fél vagy egész zászlóaljzat csak úgy mozgósíthatott, hogy ezt az oldalszárnyaktól vagy a király mögött álló testőrző lovasoktól vette, mi az egész hadrendet ha nem is bontotta fel, mindenesetre érzékenyen érte. És érezte a tartalékhad végzetserű hiányát a magyar sereg akkor is, mikor a felülkerekedő török elől visszahúzódott. Nem lévén tartalék, a mely mögött a hátrálókat össze lehetett volna gyűjteni, a hátrálás természetesen csakhamar futássá vált.³⁰⁰⁾

A magyar hadfelállításnak másik feltűnő gyengesége abban mutatkozik, *hogy arczélt a török hadfelállítás jóval meghaladta*, úgy hogy az a síkságnak a Törökdomb és Nagy-Nyárad között levő egész szélességét átfogta és elzárta. Katonai szakírók szerint a csatára felfejlődött 80 ezer török itt egy öt-ezer lépés hosszú csatavonalat alkotott,³⁰¹⁾ míg vele szemben a magyar első csatavonal gyalogságának arczvonala körülbelül csak 2500, a két lovasszárnyal együtt négy ezer lépésnyire terjedhetett.³⁰²⁾ A Lancesuk irányában kiküldött török különítmények első pillanatra jelzék, hogy a török hadvezénylet hadterve eleitől fogva a magyar seregnek nyugatról való bekerítésére s előlről való támadásra célzott. Ezzel oly hatalmas nyomást volt gyakor-

landó a magyar seregre, melynek az, már csak számbeli kisebbségénél is, ellent nem állhatott. Hatalmával a dunai mocsárságra szorítottatik vala.

Az ellenség e tervét a magyar hadvezénylet csak későn vette észre, azt is egészen véletlenül. A magyar hadvezényletnek ugyanis egyik legnagyobb mulasztása, legsúlyosabb hibája az volt, hogy az ellenség haderejének, hadállásának és stratégiai szándékainak kipuhatólására, kifürkészésére elegendő gondot nem fordított. Nem áll ugyan szószerint az, a mit egy egykorú német újságlap a királynak és a vezéreknek szemökre hány, hogy pénzhányal fogva kémeik egyáltalán nem voltak,³⁰²⁾ mert ennek az állításnak Brodaries egyes feljegyzései ellentmondanak. Így a többiek közt az, hogy Lajos király a haditanácsban hivatkozott a maga jobbértesültségére, melyet a hozzá sűrűn érkező kémektől és szökevényektől nyert.³⁰³⁾ A harci párt emberei is hivatkoztak a maguk jóértesültségére, mert az ellenséget kikémleltették.³⁰⁴⁾ Brodaries közléséből azt is tudjuk, hogy a magyarok tudomást szereztek a tömérdek törökség egy nagy részének fegyvertelenségéről, mint melynek még íja sincsen, úgy hogy combattans serege nem több 70 ezer embernél.³⁰⁵⁾ És tudjuk továbbá Brodaries közléséből azt, hogy Tomori bizott, de mint látni fogjuk, minden jogosultság nélkül, a török tüzéség olasz s francia személyzetének árulásában,³⁰⁶⁾ mi feltételezni engedí, hogy kémei útján ezekkel érintkezett. Ám mindezen látszólagos ellenbizonyítékok dacára is bizonyosra vehetjük, hogy a magyar hadvezérllet egyes értesítését kevésbbé pénzen fogadott, küldött kémektől, mintsem inkább kevésbbé megbízható török menekültektől, hadiszökevényektől, kapta.³⁰⁷⁾ Ebből érthető meg, hogy a magyar táborban augusztus 28-ikán még mit sem tudtak a török táborban történőkről.³⁰⁸⁾ És hogy valósággal mennyire híján voltak a vezérek a kémeknek, azt feltűnően az a körülmény bizonyítja, hogy ámbár szorgoskodtak hadisoraiknak lehetőleg hosszú vonalban való felállításával a megkerülést a törökök részéről megakadályozni,³⁰⁹⁾ mégis a török hadvezérllet által a mai Buzigliczáról³¹⁰⁾ oldalvást indított Bali bég és Khoszrev bég két detachementjének észak-nyugat felől való közeledését a mieink csak akkor vették észre, mikor a nevezett török bégek csapatai, az őket fedező erdőkből kijöve, már a látóhatáron, Nagy-Nyáradnál tűntek fel.

Közeledésüket sem kémeik, sem előőrsök nem hozták hírül, hanem a közeledő törökök fegyverzetének csillogása.³¹¹⁾ Számukat olyannyira nem tudták a mi részünkön megállapítani, hogy a magyar hadvezénylet elegendőnek tartotta a király mellett beosztott Ráskay Gáspárt, Török Bálintot és Kállay Jánost kisszámú lovassággal, talán egész vagy fél zászlóaljjal ellenük küldeni.³¹²⁾ Egy fél vagy egész zászlóaljat a két kirendelés ellen, melyekből a Bali bégé öt ezer, a Khoszrev bégé szintén öt ezer, a kettő együttesen 10 ezer lovasból állott.³¹³⁾ Természetes következménye volt a főltség intézkedésnek, hogy a kiküldött lovascsapat, mint elégtelen, csakhamar visszahúzódott, vagy visszavetett.³¹⁴⁾ S minthogy eközben az általános támadás is megkezdődött, a török kerülő hadrész a magyarságot tényleg oldalba foghatta, a Duna ingoványos mellékére szorította s aztán a főcsata sorsának eldöntésébe is befolyhatott.³¹⁵⁾ Ha a magyar hadvezetőség kémszemlék útján megtudhatta volna, hogy a két török különítmény 6—7 órajárás hosszú menetoszlopokban közeledik Baranyavárból Nagy-Nyárad irányában, akkor kétségtelen sikerrel leverhette volna a török sereg hadtöredékeit, míg estefelé már az egész török hadsereggel egyszerre kellett megvívnia.³¹⁶⁾

IX.

Kémeik hiányára vezethető vissza továbbá az is, hogy a török főcsapat lánczokkal összekötött ágyútelepeit úgy fedezhette, hogy a magyarok vakon nekimentek az ellenség gondosan leplezett cselvetéseibe. Mintegy a halál torkába rohantak. Mária királyné felemlíti 1526 szept. 9-iki, Zsigmond lengyel királyhoz intézett levelében, hogy a törökök a magyarságot cselbe csalták arra a helyre, melyen földdel és sövénynyel fedett iszonyú ágyútelepeik voltak. Ezek tüze-füstje rémséges zavart és megfutamodást okozott.³¹⁷⁾ És ezt a közlést, melyet a királyné nyilván a mohácsi csatából megmenekült s előtte megjelent harcosoktól kapott,³¹⁸⁾ Brodaries is megerősíti.³¹⁹⁾ Amellett kijelenti, hogy a magyarságnak a török hadvezénylet szándékáról semmi sejtelme sem volt. Azzal, hogy a török augusztus 29-ikén még nem látszott csatára hajlandónak, törbe akarta-e a magyar

sereget csalni, vagy éj idején azt váratlanul megtámadni, vagy hosszú várakoztatás által kifárasztani? azt senki sem tudta meg, ő sem.³²⁰⁾

A kellő értesültség hiányára és egyes nagyhangú urak határtalan elbizakodottságára vezethető vissza az, hogy maga a támadás is el volt hibázva. A mily igazolt lett volna a magyar sereg támadása Mohácson alul, a Karasiczán túli vidéken, hol a támadás a helyi viszonyok a siker legjobb reményével kecsegtethették, épp oly könnyelmű és lelkiismeretlen volt oly nagy koncentrált ellenséggel szemben, milyen a török volt, a kisded magyar sereggel a támadást megkockáztatni. Biztos híre érkezett annak, hogy a horvát, morva, sziléziai segélycsapatok útban vannak.³²¹⁾ A józabbak véleménye tényleg az volt, hogy a támadással fel kell hagyni s vissza kell vonulni Buda felé s mindaddig várni, míg a segélycsapatok mindenünnen megérkeznek.³²²⁾ Ha a török mindjárt azt az egész vidéket, mely Mohács és Pozsony között elterül, elfoglalja és elpusztítja, az még mindig kisebb kárt jelent vala a nemzetre nézve, mint a milyen kár volna az, ha Magyarország királya, összes hada, összes főpapsága, fő- és alsónemeségének színe-java egy csapással megsemmisítették.³²³⁾ De e józan tanács nem talált helyeslésre, legalább nem az intéző körökben. Az aug. 21. és 22-ike között levő éj idején a heveskedők és türelmetlenkedők fellármázzák álmából a királyt, kihez Podmaniczky Mihályt küldték azon sürgős izenettel, hogy a csatát nem lehet továbbra halasztani.³²⁴⁾ A király sátrában rögtön összeülő tanács³²⁵⁾ úgy találja, hogy a visszavonulás félénkségre, gyávaságra, gyalázatos megfutamodásra volna magyarázandó.³²⁶⁾ Elhatározták az összecsapást s ennek értelmében eselekedtek azon a napon, melyen Frangepán Kristóf Zágrábban, a cseh és morva segélycsapatok Székesfejérvárott és Veszprémben voltak és sok főúr és megye csapatai még messze tájakon állottak.

Ha a magyar hadvezénylet a török szándékairól jobban értesülve lett volna, nem követte volna el azt a nagy hibát, hogy a maga csapatait idő előtt szükségtelenül elfárasztotta vala. A magyar sereg erejét túlkorai felállítással tényleg nagyon gyengítette. A magyar had augusztus 29-ikén már a kora reggeli időben, kevéssel napkelte után fel volt állítva³²⁷⁾ és ez állásban hagyta a késő délutáni órákig.³²⁸⁾ Természetes, hogy a szokatlanul

hosszú várakozás s a tikkasztó hőség a harcosokat, kivált a nehézfegyverzetű vértés lovasságot s gyalogságot kimerítette, annyira, hogy közülök sokan a hadsorok mögött levő táborba visszatérni kíváncsoztak.³²⁹⁾ E válságos pillanatban Tomori, ki abban a téves nézetben volt, hogy a török seregnek csak része van előttük, melyet könnyebben és biztosabban győzhetni le, mintsem az egészet, a győzedelmet biztosra vette.³³⁰⁾ A támadás idejét ő is, a király ámulata daczára, elérkezettnek vélte.³³¹⁾ Mire a sereg egy részénél egy csodálatos, de végzetszerű nekibuzdulás kerekedett fölül, mely a sikert a legképtelenebb feltevésekben látta biztosítottak.³³²⁾ Hogy e vitézi felbuzdulás valóban csakis a sereg egy részénél jelentkezett, az eléggé megérthető Várdai Pál egri püspöknek a lengyel királyhoz írott 1526 szept. 13-iki leveléből, melyben előadja, hogy az ő csapatai, melyekből csak kevesen, azok is sebezettlen és összetörtten kerültek vissza, mindnyájan tanuskodása szerint úgy harcoltak, hogy ha a többi urak csapatai is hasonló vitézséggel küzdöttek volna, most mi örülnénk annak a győzelemnek, melylyel az ellenség hivalkodik.³³³⁾ Istvánfi szerint is voltak, kik a török ágyúk első megdördülésére «csúfosan megfutottak».³³⁴⁾ Bár azonban a harezi kedv kitörése partiális, hevessége mégis oly követelő és fékezhetetlen volt, hogy annak a király ellent nem állhatott. Tehát riadót fuvatott. Trombiták harsogása, tárogatók megszólamlása, dobok pergése mellett, Jézus nevének és az ősi nemzeti «hajrá»³³⁵⁾ kiáltásával rohamlépésben, zárkózott sorokban nekirohant a magyar sereg, Tomorival az élén, az ellenségnek.³³⁶⁾ Rohama olyan volt, «mint a halál folyama», mondja egyik török tudósító.³³⁷⁾ «Ez az istentelen kutya, mondja Tomoriról egy másik török író, néhány ezred magával oly eszeveszetten rohant az iszlám rendeknek, hogy menése inkább a meglőtt vadkan futásához hasonlított. Útjában gátot nem ismert és egyenesen a fővezér táborának első csatalánczához ütődött».³³⁸⁾

Meglepő, hogy a rohamtámadás közvetlen volt, a távoli fegyverek használata nélkül. Az ágyúkat ugyan elsütötték, de inkább is csak jeladásul s ijesztésül, mert az egykoruak, sem a magyar, sem a török, sem a német tudósítók erről említést nem tesznek. A mit egyik-másik török író mond, mint láttuk, csakis azt bizonyítja, hogy a tüzéség működése hatástalan maradt.

A gyalogság íjának és kézi tüzi fegyverének használatáról sincs szó, mit méltán vehetnek a katonai szakemberek a magyar seregnek szemére.³³⁹⁾

A mint a magyar első csatavonal az ellenséget elérte, rögtönösen kitűnt a vezérek tévedése: a támadók, a mint a terephullám magaslatára feljutottak, szemben találták magukat az egész törökséggel.³⁴⁰⁾ A rumeliai hadtest mögött az anatóliai állott csatakészen. Ott a föld színét embertenger hullámai árasztották el.³⁴¹⁾ Az egész emelkedést a janicsárság özönlötte el s köztük állott, az alem' humajunnál, a tábor közepén levő zászlónál, 15 ezer testőrtől oltalmazva, «díszes aczélöltönyben, áldott fején három példátlan szépségű kócsagtollal»³⁴²⁾ rendületlenül, «mint földszark»³⁴³⁾ «mint valamely hegy»³⁴⁴⁾ maga a szultán. Nem tudjuk biztosan eldönteni, hogy vajjon a törökök első csatavonalának felbontása önkényes szétválás vagy pedig a magyar támadás hevessege által okozott áttörés volt. Haditaktika a törökök, vagy vitézi eredmény a magyarok részéről? Az egykorú török írók ellentétesen beszélnek. Úgy Kemálpaszáde,³⁴⁵⁾ mint Dselalzáde³⁴⁶⁾ és Pecsevi³⁴⁷⁾ szerint a török első csatasor megbomlása török manőver volt azon ezélből, hogy a támadókat hátba lehessen fogni. Viszont Szulejman Naplója szerint a magyarok a török csatavonalat áttörték.³⁴⁸⁾ Újabb íróink úgy vélekednek, hogy ámbár az 1389-ik évi rigómezei csata óta igen gyakran találkozunk a török háborúk történetében az önkényt megnyíló csatasorok taktikájával,³⁴⁹⁾ mégis a mohácsi csatában nem önkényes szétválást, hanem áttörést kell értenünk.³⁵⁰⁾ Legyen ez bármiként is, annyi kétségtelen, hogy a törökség első csatavonalának megbontását a mieink úgy magyarázták, mintha a győzelem már kezükben volna s csakis a második csatavonal, a lovasság megindítása, szükséges a diadal végleges kivívására.

A magyar lovasság tömören sorakozva, de nem egymáshoz lánczolva,³⁵¹⁾ lovaik nyakára hajolva s lándzsáikat döfésre vízszintesen tartva,³⁵²⁾ tényleg rohammal vetette magát, köztük Lajos király is, a török második, kisázsiai harcvezetésére,³⁵³⁾ melynek közepén a szultán állott, kire néhány elszánt magyar lovas kardcsapásokat mért,³⁵⁴⁾ csak hogy a második török harcvezetését áttörni már nem volt képes, ha mindjárt többször is megújította egy pontra szorító támadását.³⁵⁵⁾ A török ágyú-

telep és a janicsár-puskák tüzelése a további előnyomulást meg-hiusította. Egy időn át tart még az emberkavarodásban a kétségbeesett küzdés, de a rettenetes ágyúdörgés és füstgomoly, melyről az egykorú keresztények azt tarták, hogy meg volt mérgezve,³⁵⁶⁾ főleg pedig *Bali bégnek oldaltámadása* végre is hátrálásra kényszerítette a rendetlenségbe jutott magyarságot.³⁵⁷⁾ A lovasság agyongázolja a gyalogosokat.³⁵⁸⁾ Kitűnt, hogy rohama időelőtti volt.³⁵⁹⁾ Elhullanak rövid időn belül a vezérek s ezzel teljes rendetlenség támad a visszaszorulók soraiban. Elhull a vitéz esztergomi érsek, Szalkai László³⁶⁰⁾ s a püspökök közül Perényi Ferencz váradi, More Pülöp pécsi,³⁶¹⁾ Pekry Balázs győri, Csaholy Ferencz csanádi, Palina György boszniai püspök.³⁶²⁾ A király káplánjai közül Nagy Máté és Gyöngyösi Tamás.³⁶³⁾ A világi urak közül az ország zászlaját vivő Drágffi János országbíró, Ország Ferencz főkamrás, Korláthkövi Péter és Trepka András főajtónállók, Horváth Simon főpinczester, Széchi Tamás, Perényi Gábor, Sárkány Ambrus, Palóczi Antal, Csejthényi Mátyás, gr. Frangepán Mátyás, Bánffi Zsigmond és Lőrincz, Hampó Ferencz, Batthyány János, Ernst Ferencz. A nemesek és előkelők közül Balassi Ferencz, Tharczay Miklós, Pekry János, Allaghi Gáspár, Majthényi János, Szirmai Dénes, Orlovics György, Pekri Miklós és János, Istvánffi János, Várday Imre, Podmaniczky Mihály, Pogány Zsigmond, Tornallyai János, Kálnay János és István, Forgách Miklós s mások. Radics Bosits, a hajóhad vezére, a tétlenségre kárhoztatott flottilát Fogassi Ambrus és Fülléresi János veterán trierarchákra bízva, maga a küzdők első csatasorába állva, vitézül elesett. A falánkságáról és mindent megemésztetni tudó gyomráról elhírhedt s a király szolgálatában állott Korogyi Péter, kiben az ósrégi nemesi család magva szakadt, azonkép a csatatéren vérzett el. A király főszakácsmestere, Gondossi Illés, a táborban, a királyi konyhában ételkészítés közben vérzett el társaival a táborba rontó ellenség csapásai alatt. Az idegen urak közül gr. Schlick István, Kolowrati Bustahradsky János, Gutsteini Burián Kristóf, Kutnowi Kutnauer Henrik, Kiszersky Jakab alkamarás, Urzesowich Jakab és János, Henrik dohnai várgróf s más morva és cseh urak, a közbírák s nemesek közül számtalanok.³⁶⁴⁾ A hullákból helyenkint halmok emelkedtek, mondja egyik török író.³⁶⁵⁾ Mindjárt az

első roham után nyoma veszett a királynak is, kit az arczién hősiesen küzdeni láttak.³⁶⁶⁾ Aztán általános futás következik.³⁶⁷⁾ »A gyaurok csapatai, melyek egy csoportot alkottak volt, mint a hétevény csillagzat, mondja Kemálpasazáde, úgy szétszóródtak, mint a gönczölszekerebeli csillagok. Elvesztvén lábaik alatt a földet, darázsokból tehetetlen hangyákká, mérges kígyókból félnék gyikokká váltak.«³⁶⁸⁾ A csata a magyarságra nézve teljesen elvesztett. Nagy szerencse, hogy a győztes, ki kezdetben győzelmének nem volt tudatában, nem vette üldözőbe a futókat,³⁶⁹⁾ mert különben nem maradt volna a csatavesztésnek magyar hírmondója sem. A mohácsi csatamező gyásztérre alakult át. Tragikusan beteljesedett a lelkes fiatal váradi püspöknek, Perényi Ferencnek a csata előtt mondott gyászos jóslata, hogy »a csata napja 20 ezer, Krisztus vallásáért megölt magyar mártíromságának napja lesz, kiknek szentekké való avatásának ügyében járuljon majd a magyar kancellár, ha a csatából megmenekszik, az örök városban a pápa színe elé.«³⁷⁰⁾

X.

Akkora vereség, milyent a magyar a mohácsi síkon szenvedett, kevés van a nemzetek történetében. A miénkben éppenséggel nincsen. Van ugyan történelmünk lapjain elég számos és nagy csatavesztés feljegyezve, de ekkora következményekkel járó, mint a milyenekkel a mohácsi csatavesztés járt, egy sincs. Etelköz, Augsburg, Muhi nagy nemzeti katasztrófákra emlékeztetnek, de mindannyija után a magyar boldogabb napjainak hajnalpírja kezdett derengeni. Etelközben a besenyők rácsapnak a magyarok tanyáira s tüzzel-vassal pusztítják azokat, kardéltre hányva, a mi élot ott találtak. A külföldi hadjárásból visszatérő magyarok már csak romokat és kiirtott családokra találnak. A szenvedett csapás arra bírja őket, hogy elhagyva az irtózat e szomorú helyét, tovább vándoroljanak s a Kárpátokon áthatolva, *boldogabb, új hazát alapítsanak maguknak.* Augsburgnál rettenetes vereség éri a nemzet harczoló fiait, de tudjuk, hogy e nagy csapásnak örvendetes culturtörténeti következményei voltak. A nemzet ezentúl felhagyott a kalandos és rabló külföldi hadjáratokkal,

melyek elvégre is a nemzeti erőt hiábavalóan fogyasztották. *Augsburg után megerősödünk és civilizálódunk.* A sajmónti Muhinál egy csapással leterített minket a tatár, úgy hogy egész Magyarország ki volt önkényének szolgáltatva, de a vereségből is nagy államtörténeti eredmények következtek. *Őszönzött az ország s az állam reorganizatiójára,* de a mohácsi nagy vereségnek csupa gyászos, siralmas következményei voltak másfél századon át. Mohácsnál nemcsak csata, de ország és nemzet is veszett. A törökre nézve érdemes volt, hogy az aratott diadal dicsőségének hírét külön-külön csauszokkal Rumiliába, Anatoliba, Egyiptomba, Syriába, Diárbekirbe, Arábiába, Kurdisztánba, Oláh- és Moldvaországba juttassa. A mohamedánság örömtombolásától visszhangzott Istambul, Brussa, Damaskus, Kairo, Aleppo, Edirne.³⁷¹⁾ Konstantinápoly, minden zege-zuga fel lévén ékesítve, pávához hasonlított.³⁷²⁾ A török írók örömittasan hirdetik, hogy a mohácsi győzelem »az iszlám életében a legdicsőségesebbek egyike volt.«³⁷³⁾

Első következménye volt, hogy fajnépünk színe-java elvérzett. A ki a csatából menekülhetett,³⁷⁴⁾ nagyrészt még az is életével adózott. A szultán a csatát követő napon belovagolva a véres csatateret, az élve elfogottakat, 1500 magyar vitézt, divánja elé hozatni rendelte s ezeket körbe állítva, aug. 31-ikén kegyetlenül lekonzoltatta,³⁷⁵⁾ s aztán fejeiket három garmadába rakatta,³⁷⁶⁾ Tomori feje lándzsára kerül, a táborban körülhordoztatik s végül a főúr sátraja előtt kitüzetik.³⁷⁷⁾ A lángba borított Mohácson túl a szultán rendeletére újból »nagyon sok gyaurnak vágják le a fejét.«³⁷⁸⁾ De a távolabb eső vidék népét is embertelenül kardéltre hányta vagy rabul elhűzoltatta a barbár győző. Kiküldött dulárjai és martalóczei a Duna jobbpartvidékét elárasztották: Tolna, Fejér, Pilis, Esztergom, Győr, Komárom, Vas és Sopron vármegyéket, különösen pedig a Duna, a Balaton és Győr között elterülő földet égették, pusztították. A mi virágzó község volt, az néptelenné és felperzselt pusztasággá lett. Egykorú német újságlap szerint gyakran 9—10 lángba borított falu tüze világította be az éjszakát.³⁷⁹⁾ Maga a főváros is elnéptelenedett és romba dőlt. Szintén sirva olvassuk Szerémi megható közléseit.³⁸⁰⁾ Két-százezerre teszik az egykoruak azon honlakók számát, kik közvetlenül a mohácsi vész után a török dulás idején elvérzettek

vagy rabokul elhűzoltattak.³⁸¹) »Magyarország felerészé, mondja Szerémi, pusztasággá változott át.³⁸²) Maguk a török történetírók sem állják bevallani, hogy »a rémület korszaka köszöntött be Magyarországra«. Pecsevi török történetíró szerint »az egész országot oly félelem szállta meg, hogy a nép futott, a merre a szeme látott.«³⁸³) Máshelyt ugyanó mondja, hogy a száguldozásra engedelmet kapott katonai népek »egyes csapatokban átözönltek a vidéket. A táborba naponként 8—18 száguldozó csapat érkezett, kiknek rablásaik- és pusztításaiktól egy falu, de csak egy ház is, nem menekülhetett. A birtokukba került szőkehajú, szép szemű szüzek, nyalka és bájos arezú ifjak, az ezüst billikomok, gyertyatartók és más drága edények száma leírhatatlan«. Kemálpaszádé szerint »a rabló lovasság elpusztította és fölégette a gyaurok országát a rombolás árjával és a pusztítás tüzevel. Annyi vér folyt az országban, hogy felszálló nedves gőze mint köd tölté meg a levegőt. A gaz hitványokat leöldösték s aztán elrabolták javaikat és családjaikat. Szépet és rútat, erőset és gyöngét, csecsemőt és serdülőt, előkelőt és alacsony származásút, gazdagot és szegényt, szóval : a kit és a mit elérhettek, magukkal vitték. Egyetlen tűzhelyet sem hagytak a hitelenség házában, hanem mindnyáját elpusztították.«³⁸⁴) Általánosan úgy tetszett, hogy a nemzetnek és Magyarországnak vége van. »Egész Magyarország annyira összetört és megrémült, írja 1526 szept. 29-ikén Thurzó Elek a lengyel királynak, hogy hacsak Isten, Felsőged és a keresztény fejedelmek nem segítik, nekünk s az egész hazának vége van . . . Nincs is valamilyen remény, hogy az ország továbbra fennállhasson.«³⁸⁵)

De nemcsak a pillanatnyi kárvallás volt a vészes csata következménye, sokkal súlyosabb erkölcsi, politikai s állami következményei is voltak. A török nemsokára *állandóan* elfoglalja hazánkat s ezzel kezdetét veszi a nemzet hosszas, kínos, másfél évszázadra kiterjedő szenvedése, teljes anyagi elszegényedése és erkölcsi elzüllése. Az az ország, melynek tekintélye, még kevéssel előbb, Mátyás király idejében oly döntőleg esett az európai államok politikai számításainak mérlegserpenyőjébe, ezentúl szétszaggatottságával, elnéptelenedésével és erkölcsi tehetetlenségével szájalomra indító volt. Régi dicsőséges arculatának már nyoma sem maradt. Erről a hajdani dicsőséges Magyar-

országról azt írja 1531-ben Oláh Miklós Szidlowiecz Kristóf lengyel kancellárnak, hogy az annyira hanyatlott, »hogy alig tünteti fel legkisebb részében is a régit.«³⁸⁶) Egy másik koríró, Verancsics szerint is, hihetetlen csapás sújtja ezt a szegény országot. Mintha ama szerencsétlen ütközet óta a bajok oceanja árasztotta volna azt el, annyira, hogy régi erejének, rendének avagy díszének még csak látszatával sem bír többé.«³⁸⁷)

Tetézte a török rabság szenvedéseit az a rettenetes pártharcz, mely Lajos királynak halálával a legázolt és kifosztott nemzetet évtizedeken át sorvasztotta. A király halála a nemzetet, melynek egyesülésére és összetartására soha nagyobb szükség nem volt, mint a mohácsi katasztrófa után, két ellenséges részre választotta s évtizedeken át egymással gyilkos versengésben tartotta. II. Lajos gyermektelen lévén, az országban vészes trónviszályok kaptak, ijesztőbbben és pusztítóbbban mint valaha, lábra. »Ez a szerencsétlen végzet műve volt, mondja Brodaries, hogy a királyt is elveszítve, ne csak azokat szenvedjük el, mikkel a külső ellenség sújtott, hanem azon csapásokat is, melyek a nemzeti viszályok és pártoskodások részéről az új királyválasztás harcában érni fognak.«³⁸⁸) Mélyen átérezve a boldogtalan helyzet komolyságát, írhatta válaszképen Zsigmond lengyel király Báthori István nádor küldöttének : »E viszály már a béke idején a legveszedelmesebb, mennyivel veszedelmesebb az most, mikor Magyarország a közös ellenség torkában van.«³⁸⁹)

Már a mohácsi harcmezőn küzdők közt voltak egyesek, kik a király életének megtartásában az ország érdekeinek biztosítékát látták. Ellene szólottak a királyi tanácsban annak, hogy a király élete kockára tétessék, csupán csak azért, hogy egy ősi nemesi privilegium követelésének elég tétessék.«³⁹⁰) Amellett voltak, hogy őt több ezer ember védelme alatt a harcmezőtől távol tartsák.³⁹¹) És mikor ez lehetetlennek bizonyult,³⁹²) úgy gondolták tőle a veszélyt elháríthatni, hogy királyi öltönyében mást jelentetnek meg.³⁹³) Ez sem fogadtatván el, azt az óvintézkedést tették élete biztosítására, hogy teljesen megbízható s vitéz egyéneket rendeltek melléje védőkül.³⁹⁴) Névszerint Ráskai Gáspárt, Török Bálintot és Kállay Jánost, kik a király leghívebb emberei közé tartoztak.³⁹⁵) Készenlétben lenni rendelték a leggyorsabban futó lovakat, melyekkel végszükség esetén elmenekülhessen.³⁹⁶)

Maga a király is, ki a rövid hadjárat alatt annyi komolysággal párosult józan ítéletet tanusított, tisztán látott, de nehogy olyanak látszassék, ki a rendek szabadalmán magát túltenni óhajtja, avagy nehogy félénknek látszassék, kész volt magát minden veszedelemnek kitenni s ezzel a privilegiumot kiabálóknak gyávaságát megszegyeníteni.³⁹⁷⁾ Elment a gyilkos harciba, melyből ő, daczára őrzői hű gondoskodásának és hősies feláldozásának,³⁹⁸⁾ élve többé vissza nem került. »Mint bárány került a vágóhídra«, mondja Szerémi.³⁹⁹⁾ Halálával legott megindultak a trónviszályok, melyek versenyt pusztították a törökkel az országot s a törököt szándékában, Magyarországot egészen hatalmába keríteni, annyira segítették.

A töröknek bevallott szándéka, Magyarországot kiindulási alapul megszerezni hódító európai politikájának végrehajtására, a mohácsi vést a nyugati államok szemében is európai jelentőségű eseménynyé tette. A Rómában, Velenczében, Párisban; Londonban, Bécsben, Krakóban megnyilatkozó európai közérzet a mohácsi vést és az abból előállott magyarországi trónviszályt tényleg nem is vette másul, mint a kereszténység közcsapásaul. »A Ferdinánd és Szapolyai között kitört háborgás nemcsak ezek tartományainak, hanem az egész kereszténységnek is a legnagyobb veszedelmére vannak«, mondja Zsigmond lengyel király az 1527 febr. 24-iki követségének adott utasításában.⁴⁰⁰⁾ Ugyanó kinyilatkoztatá a német birodalmi gyűlés színe előtt, »hogy Magyarország és Csehország felséges királyai közt kitört viszály, ha fegyverre kerül a dolog, a legnagyobb veszedelembe dönti az egész keresztény köztársaságot.«⁴⁰¹⁾ De ily értelemben hangzottak a német birodalmi gyűlésen a többi lelkes szózatok is, melyek — fájdalom, eredménytelenül⁴⁰²⁾ — a keresztény erők egyesítésére buzdították a fejedelmeket és államokat.

*

Nem fejezhetjük be e siralmasan szomorú történetet a nélkül, hogy fel ne emeljük szavunkat azok emléke érdekében, kik a mohácsi síkon vérüket ontották. Már két évtized sem választ el attól az időtől, mikor a mohácsi véscsata 400-ik évfordulója köszönt be. A mondottak után ugyan nem lehet tagadni, hogy ennek a mér-

hetetlen csapásnak, a korviszonyokon és nemzeti nagy szegénységünkön kívül nagyrészt az akkor élt magyarság élehetlensége, pártoskodása, könnyelműsége és elbizakodottsága volt az oka, mégis azért egy pillanatig sem téveszthetjük szem elől azt, hogy elődeink véresen bünhődtek meg összes mulasztásaikat, s ezzel expiálták minden vétkeket. A kik Mohácsnál elesetek, azok a magyar nemzet vértanúi, kiknek emlékét hű kegyeletben tartani szent kötelességünk. Ez meg is történik évenként, mikor Mohács környékének hazafiasan érző magyarjai az egykor vérrel áztatott csatamezőn összegyűlnek s lendületes egyházi és világi beszédekben és költői szavalatokban ünneplik meg az elvérzettek emlékezetét. Azon a helyen, melyen maga a király, II. Lajos meghalt, a megyei közkegyelet feliratos, bár végtelenül szerény emlékoszlopot állított, am úgy hiszszük, hogy immár az országnak volna szent kötelessége, a mohácsi nagy csatának és elvérzett áldozatainak méltó emléket állítani. Olyat, mely a nagy csatasíkot nemzeti szent zárandokhelylyé tenné. A nemzet által akár kápolnaszerű épület, akár szobor alakjában állítandó ezen emlék intő szózat volna a hazaszeretet, a fajfenntartás, az egyetértés érzéseinek ápolására és megerősítésére. Ezek nélkül nincs nemzeti boldogulás. Karolja fel tehát a nemzeti kötelességtudás a négyszázados évfordulóra elkészítendő emlék eszméjét. Vele a nemzeti becsületnek és kegyeletnek tenne eleget! Ne kénytelenítettünk ma is azt mondani, a mit régente egy török író, fájdalmas érzéstől eltelve, mondott: »Jelenleg az oly nagyon híres tér egyéb közönséges rétektől semmiben sem különbözö.«⁴⁰³⁾ Nincs kizárva, hogy gondos helyszíni tanulmányok mellett az elesett vértanuk földi maradványainak nyomára is vezethetnek. Tudjuk, hogy az anyaföld évszázadokon át hűen őrizi a méhének átadott letéteket. Csak kósza hír, hogy a Mohácsen elesettek tetemeit a törökök, magasb parancsszóra, a Dunába dobták, melynek árjai aztán azokat tovasodorták. Ez nagy munka lett volna — 20—24 ezer halottnál — s amúgy is kivihetetlen, miután a szabadon folyó Duna előtt a süppedékes s átgázolhatatlan mocsarak voltak. Ezek azóta kiszáritva s szántóföldekké átváltoztatva, könnyen átvizsgálhatók, úgy hogy az oda szorítottaknak s ott elvesztetteknek nem kevés maradékai még megtalálhatók. De hogy a nyílt csatasíkon elvérzetteknek egy nagy része — egy másik

nagy részét vadak és madarak, meg kutyák emésztették fel — a török elvonulása után keresztény módon sírba eltemették, azt történeti feljegyzések bizonyítják. Kanizsai Dorottya, Perényi Inre nádor özvegye, különös női kegyeletes érzése által ösztönözve, a haza védelmében elvérzett keresztényeken megkönyörülve, a maga költségén 400 embert fogadott fel s azok által óriási sírgödöröket ásatva, ezekbe a szerte heverő holttesteket elhantoltatta.⁴⁰⁴⁾ Ha az a szeretet, mely e fenkölt úrnő nemes szívét közel négyszáz év előtt áthatotta, a mai utónemzedék kebelében is felébred, akkor talán meg is találná azt a helyet, a melyen a mohácsi vértanuk emlékét felállíthatná!

JEGYZETEK.

¹⁾ Erat dies clara et multum serena, írja a csatában részt vett Brodaries. (*De conflictu Ung. in Actis Tomicianis VIII.* 248. Bonfinnál: *Hist.* 770. l.)

²⁾ A külföldi egykorú tudósítások szerint: auff dem tag Johannis enthauptung, Im Jar MDXXVI. (Apponyi Sándornál: *Hungarica* 151. l. 190. sz.), illetve augusztus 29-ikén: vif den XXIX tag Augusti nechsuer-gangen. (*Magy. Könyvszemle* I, 9—10. Apponyi: *Hungarica* 149. l. 187. sz.) Burgio pápai követnek Pozsonyban 1526 szept. 5-ikén írott levele szerint *Mercoldi che hebbimo li XXVIII del passato la Maestá del Re fece il fatto darne cum il Turco, et fo arrotta cum grandissima strage di li nostri, vagyis 1526 aug. 29-ikén szerdán, mely napra esett Sz. János nyakavágásának ünnepe. (Relaciones Oratorum Pontific. CXXX db. in Mon. Vatic. II. l. 450 s ugyanaz Theinernél: Mon. Vatic. S. Hung. illustr. II, 798.) Verzei János 1526 szept. 6-iki, Bécsben kelt levelében, Burgio báró közlésére hivatkozik a tekintetben, come alli 29 d'Agosto Re é stato rotto et morti molti Prelati Baroni et Signori, et fugiti gli Ungari vituperosamenti. (Relaciones CXXXI db. in Mon. Vatic. II. l. 453.) Brodaries a csata napjáról beszélve mondja: qui fuit XXIX Augusti mensis, diui Joanni Baptistae decollato sacer. (*Clades in campo Mohacz Bonfinnál: Append.* 769. l.) Ellenben in *Actis Tomic.* VIII, 246 nyilván sajtóhibából: qui fuit XXVIII (sic) Augusti divo Joanni Baptisto decollato sacer. Várdai Pál egri püspök szerint in die decollationis S. Joannis Baptiste commissum est prelium nobis . . . adversissimum et periculosissimum. (I. Zsigmond lengyel királyhoz intézett 1526 szept. 13-iki levele. *Acta Tomic.* VIII, 216.) Mária királyné, tudósítva Zsigmond lengyel királyt a mohácsi csata eseményeiről, írja, hogy a magyarok manus cum Turcis XXIX° mensis Augusti conserunt. (Pozsony, 1526 szept. 9. *Acta Tomic.* VIII, 219.) Az *In vitam Ludovici cz.* közlemény szerint Lajos király meghalt anno 1526° die XXIX° Augusti (*Acta Tomic.* VIII, 253.). A Knauz által közzétett XVI. századi *Zágrábi Krónika* szerint is in Campo oppidi Mohaleh in festo decollationis Beati Joannis bapt., vbi profligatus perijt A. d. Mill. quing. vigesimo sexto. (*Századok*, 1875. IX, 698.) A mi a török írókat illeti, ezek szerint a csata a 932-ik év Zil-Kade havának*

20-ikán volt. Ez megfelelne 1526 aug. 28-ikának, egy keddi napnak; de minthogy legtöbbje szóvá teszi, hogy a csata napja szerda volt, világos, hogy a törökök is aug. 29-ikét értik. Így mondja Szulejmán fethnámeja, hogy a csata Zil-Kade 20-án, szerdai napon volt. (Thürnyál: *Török történetirők* I. 248—49.) Továbbá Dselälzâde: «az áldott Zil-Kade hónapnak 20-ik napján, mely szerda volt. (Az országok oszt. Thürnyál i. h. II, 159.) Kemálpaszâde a napot nem emeli ki, csakis azt mondja, hogy «a szerencsés szultán esatája a rossz úton járó királylyal Zil-Kade hó 20. napján történt». (Mohács-Náme Thürnyál i. h. I. 248.) Mindezekkel szemben tévesen teszik némely egykorú német tudósítások szeptember 8-ikára. (Neue Zeytung wie die Schlacht in Ungern mit den Tuerkischen Keyser ergangen: Hat einer von Wienn so dabey gewest, herauff gen Ottingen geschriben. Megvan a M. Nemz. Muz. könyvtárban.) Ugyanigy egy másik Neue zeytung, wie es mit der schlacht zwischen dem König von Ungern und dem Tuerkischen Keyser ergangen. (Ismerteti Fraknói a Magy. Könyvszemle I, 11 és 13.) Épp oly tévesen teszik mások a esatát aug. 28-ikára. Auf den XXVIII tag Augusti nechstvergangen. (Apponyinál: Hung. 150. l. 188. sz. és 189. sz.) Mások aug. 30-ikára. Így Cuspinianus: aciem eduxit non satis compositam XXX Augusti, qua die ecclesia decollationis S. Johannis festum religiose colit. (Gr. Kemény Józsefnél: *Tört. és irod. Kalászatok*, 124. l.) Itt látszik, a nap meghatározása téves, mert a Sz. János nyakavágásának ünnepe nem esik aug. 30-ikára, hanem 29-ikére, A Kupelwiesernél (*Die Kämpfe Oest. mit den Osmanen vom Jahre 1526. bis 1537.* 2. l.) és Német Antal *Történelmi Zsebszótárában* említett aug. 26-ika talán csak sajtóhibául tekinthető aug. 29-ike helyett.

³⁾ Duravit justum certamen per unam ferè et mediam horam. (Brodaries: *Acta Tomie.* VIII, 250. Bonfinnál 772. l.) Istvánffi szerint certatumque est summis utrinque viribus amplius horae spatio. (*Hist. Lib.* VIII, p. 80.) Később már azt mondja, quum tribus horis continue pugnatum esset. (U. o. 81. l.) Dselälzâde Musztafa két-három óráig tartottnak mondja. (Az országok osztályai Thürnyál: *Török tört.* II, 167.) Újabb történetirők alig két órai küzdelemről szólnak. (Kupelwieser: *Die Kämpfe Ung. mit d. Osm.* 248. l. Hammer-Purgstall: *Gesch. d. Osm. Reiches* II, 53.)

⁴⁾ Abban a levélben, melyet Brodaries 1526 szept. 6-ikán a lengyel Tomicki és Krizickihez intézett, mondja: fusi fugatique sumus, amisso toto fere peditata, qui fuerat ad X milia hominum, exuti castris, relictis tormentis omnibus. (*Acta Tomie.* VIII, 220—21.) De szerinte a lovasság megmaradt: Robur militie ungarice saluum adhuc est, non multi equites meo iudicio amissi. (U. o.) Elesettekül említi a pécsi, győri és egy harmadik püspököt, mint hiszi a váczit. Az esztergomi érsek hír szerint megmene kült, de Brodaries nem hiszi ezt. A világiakból elveszetteknek mondják Sárkányt, Szécsi Tamást, Paksí Jánost. A szepesi gróf szerintük még kétséges. (U. o. 221. l.) Abban a levélben, melyet Mária királyné 1526 szept. 9-ikén Zsigmond lengyel királynak írt, a mohácsi esata veszteségére nézve azt mondja: Ceciderunt multi viri utriusque ordinis clarissimi s névszerint az esztergomi érseket, a váradi, pécsi, győri, esanádi, boszniai püspököket

említi. A kalocsai érsekről és Szapolyay György, a sereg fővezérééről még nem tudta, élnek-e vagy meghaltak? Hiányzókul említi Dragffi János országbíró és királyi zászlótartót, Sárkány Ambrust, Országh Ferenczet cum multis aliis optimis et fidelissimis subditis Maestatis regie. (*Acta Tomie.* VIII, 220.) Thurzó Elek 1526 szept. 29-ikén értesítve a lengyel királyt a mohácsi veszteségről, írja: Nam major pars dominorum Ungarorum in illa proxima clade miserabili interiit. (*Acta Tomie.* VIII, 225.) Abban a jegyzékben, melyet a Ferdinándhoz küldött Nádasdy Tamás összeirt, mindössze 29 előkelő egyházi és világi egyént sorol fel menekülteket, alii omnes Domini, Comites, Barones, Prelati et Officiales Maestatis Regie et Reginalis, sunt in expeditione et conflictu preterito interfecti. (Jászaynál: *A magy. nemz. napjai a mohácsi vész után* I, 52.) Verancsios szerint a mohácsi ütközetben ipse Ludovicus, cum multis proceribus atque etiam praelatis regni Hungariae, pro patriae salute mortem occubuit. (*Összes munkái* I, 37.) Ugyanő szerint 42 főuron, 4 főpispeken, két érseken, sok apát uron és préposton kívül «a nemesek és vitézkő népek nagy sok számtalanon vesztnek». (*Memoria rerum. Összes munkái* II, 24.) Oláh szerint a felszámolt püspökökön és főurakon kívül infiniti nobiles potiores in Hungaria. (*Compendiarium suae aetatis Chronicon* Bélnél: *Adparatus* 39. l.) Ugyanő abban a jelentésben, melyet 1530 február 15-ikén Linzból VII. Kelemen pápához küldött, mondja: Maior pars nostri exercitus, partim trucidata, partim in Danubio est periclitata. (*Cod. Epist.* 37. l.) Egy másik levelében, melyet 1532 márcz. 10-ikén Brüsszelből Ursinus Velius Gáspár történetirőhoz és Ferdinánd király fainak tanítójához intézett, hogy neki törekvésében, II. Lajos története megírásában anyagot szolgáltatson, név szerint sorolja elő az ütközetben elveszettek és az abból megmenekültek neveit. Szerinte meghalt 7 főpap, menekült 3 püspök és 19 főnemes. (*Cod. Epist.* 207—208. l.)

⁵⁾ Istvánffi szerint a király relieto ad dexteram Mohacio, citatis equis versus Quinqueeclesias cursum intendit. (*Histor. de reb. Ungaricis libri XXXIV.* 1758. Trattner Tamás-féle kiad. Lib. VIII, p. 82.) Istvánffi ez állítása nyilván nem felel meg az igazságnak, mert ha a király Pécs irányában akart volna menekülni, akkor nem kellett volna a Csele patakán átmennie. A Mohácsról Pécs felé torony irányában vezető út amúgy sem lett volna biztos, miután Balibeg és Kloszrev bégek osztályainak egyes elszárguldó csapatai által volt ellepve. Hogy a király a Cselén át tartott, nyilvánvalóvá teszi, hogy a budai útra, akart jutni, melyen leggyorsabban érhetne volna el Budát. Nincs kétség benne, hogy a mint ma híd vezet át a Cselén, úgy a XVI. században s már előbb is a római időszakig vissza híd kötötte össze a Csele két partját. Ezt a hidat, minden valószínűség szerint, a mohácsi esata idején az ár elvitte vagy járhatatlanná tette.

⁶⁾ Brodaries: *De confl. Ung. in Actis Tomie.* VIII, 250. Bonfinnál i. h. 772. l. Burgio pápai követ Theinernél: *Mon. Vat.* II, 798—99. Oláh Miklós VII. Kelemenhez 1530 febr. 15-ikén írott levelében. (*Cod. Epist.* 37. l.) Szerémi György udvari káplán hír után beszél: Et ipse (rex t. i.) mala morte in aliquam paludem cum equo submersus erat, fertur dixisse. (*Epist. de perd. Regni Hung. cap. XXXV.* p. 121.) Istvánffi szerint az

éj sötétjében nem találván gázlóra, fáradt lovával a fegyverzete súlya alatt a mocsárba merült. (*Hist. Lib. VIII. p. 82.*) Krizicki András przemisli püspök írja Tomicki püspök-alkanczellárnak, hogy a hozzá Mária királynétól küldött két magyar, Zapka és Erasmus sokban eltérnek Brodaries közlésétől, de rege tamen conveniunt, in quadam aqua limosa submersum, eumque tunc, cum discederent, venisse ad regionem, qui ejus praecipitio aderat et mortuum palpavit. (*Acta Tomic. VIII, 222.*) Thurzó Elek, Pozsonyból 1526 szept. 29-ikén Zsigmond lengyel királyhoz intézett levelében mondja: jam pro dolor! pro comperto est, quad Mias sua strenue et insigniter cum hoste pugnando, inclinata acie nostrorum nostrisque in fugam conversis, equo, cui insidebat, graviter in prelio vulnerato, volens tandem manus hostiles non nisi tertiusmet effugere, in quadam profunda fauce Danubii una cum equo decidens miserabiliter extinctus est. (*Acta Tomic. VIII, 224.*) Szó van a király haláláról a török történetíróknál is. Ezek egyike úgy beszél, mintha Lajos önkényt vetett volna véget életének. Kemálpaszádé írja: «a gonoszszívű, nyomorult és szerencsétlen király... elfutott a csatáról sebesülten, legyőzve, kifosztva, nyomorultan tönkre téve, méltóságától megfosztva és környezetétől elhagyatva. A szegyen tüze égetvén hitvány lelkét, lovastul, fegyverestül a vízbe ugrott s azok számát szaporítá, a kik elestek vagy vízbe fultak». (*Mohács-Náma, Thürynál: Török történetírók I, 251.*) Ferdi közlése szerint «a gonosztervű király súlyos sebet kapott s elhalványodott, mint a fogyó hold». Alább már két sebről beszél: «A szerencsétlen király, miután két helyen súlyosan megsebesült, sebesülten és erőtlenül, még meglevő csekély életerejével egész este futott a mikor a Sárvíz nevű folyóhoz érkezett, nem bírván semmit sem segíteni magán, lovastul, fegyverestül együtt a vízbe merült és így ama csoporthoz csatlakozott, a mely szintén a vízbe veszett». (*Szulejmán szultán tört. i. h. II, 69—70.*) Dselálzáde már a seb minőségét is elmondja: «a szerencsétlen király... teste egy halálos puskagolyótól sebet kapott: tévelygő seregével a futást választotta». (*Az országok osztályai i. h. II, 165.*) Katib Mohammed Záim szerint: «Ekkor nem lehetett tudni, hogy a király életben maradt-e, vagy meghalt; de egy hét múlva megtalálták a tévelygő király holttestét egy tóban megfulladva és levágtott fejével». (*Történetek gyűjt. i. h. II, 374.*) Kara Cselebi csak annyit mond a királyról: «ő maga is életének hamis tökepéztét a pokol fekete kincstárnokának átadta». (*A jámborok kertje, Vámbéry fordításában az Új M. Múzeum X. évf. I, 38.*) Pecsevi, ki a mohácsi csatában részt vett dédöse, Kodsa alajbég és Seikh Ali Dede, a szigetvári sárbolt őrzőjének elbeszélése után közli adatait, Lajos király haláláról azt mondja: «a megszalasztott király, a mező végén lévő Kral köprűszű (királyhíd) névvel jelölt híres mocsár partjához ért. Itt a rémülés üldözte pogányok tolatkodva oly sűrű tömegekben csoportosultak, hogy azokon keresztülhatni nem embernek, hanem ebnek is, lehetetlen vala. Az utána érkező futók a zürzavart csak őregbíték s az elülállókat a mocsárba fullasztották. Köztük volt a király is, ki a többivel együtt a mocsáron keresztül a pokol fenekére talált utat». (*Tört. kéziratából Vámbéry fordításában az Új M. Múz. X. évf. I, 35.*)

7) Eredeti török szövegben kiadta Behrner Bácsban 1858-ban. Egy kivonata megvan Hammernál: *Gesch. d. Osm. Reiches* III, 647, s kk. II. Magyarul kiadta Thüry: *Török történetírók*. Bpest, 1893. I, 277—347.

8) Thürynál I, 315.

9) Kiadta Thüry: *Török történetírók* II, 6—39.

10) *Az Oszmán-ház tört.* Thürynál i. h. II, 17.

11) *Az országok osztályai*. Thürynál i. h. II, 165.

12) *New Zeyttung*. Megvan a M. N. Múz. ktárában. Ismertette a *M. Könyvszemlében* I, 9. Ugyane forrás ezzel végzi: «hogy a csatában nagyszámú magyarok, németek, lengyelek veszték el, kiknek számát csak Isten tudná megmondani». Így tehát írhatta a későbbi Turóczy is: Cum Rege interit etiam nobilitas utriusque Reipublicae, pauci ex cruenta illa arena vitam abstulerunt. (*Ungaria suis cum Regibus* 408, I.)

13) Non possim mihi persuadere, ab ullo unquam hoste crudelius esse sevitum. (*Clades in campo Mohacs*. Bonfinál: *Append.* 772—73. II. In *Actis Tomic.* VIII, 251.)

14) In eo enim prelio magnum robur nostri exercitus amisimus, plures enim quam pro numero ceciderunt, et fortissimus quisque, in fuga vero plures quam pro damno more pecudum jugulati sunt, (Zsigmond lengyel királyhoz 1526 szept. 13-ikán intézett levele. Közölve in *Actis Tomic.* VIII, 216.)

15) Pecsevi Ibrahim szerint «az az állítás, hogy Lajos királynak kétszáz-ezer embere részint kardra hányatott, részint fogságba ejtetett, meglehet, hogy hiányos, de semmikép nem túlságos». (Török kéziratából közli Vámbéry Ármán az *Új M. Múzeum* X. évf. I, 37.) Kara Cselebi szerint «a pogányokból több mint 100,000 léketett le a pokol fenekére». (*A jámborok kertje, közli Vámbéry i. h. 38. I.*) Dselálzáde szerint, bár egy helyen 150 ezerre teszi a magyar harcosok számát, mégis máshelyt szerinte «200 ezernél több piszkos lélek hullott a porba». (Thürynál II, 167.) Szulejmán naplói szerint «körülbelül 4000 lovas és mintegy 50 ezer gyalog költözött a pokolra». Harmadnap pedig «az élve elfogottakat összegyűjtötték és lefejezték, körülbelül 2000 embert». Szept. 2-ikán «a pasa, a ketkhuda és a defterdár elmentek összeszedni a hullákat. 20 ezer gyalog és 4 ezer páncélos magyart temettek el». (Thürynál I, 315—316. II, 13—14. és 157.) Kemálpaszádé szerint 40 vagy 50 ezer puskás és gyalog fulladt a kiüdelem örvényébe. (*Mohács-Náma* Thürynál i. h. I, 250.) Mikor következő napon a szultán és vezérei lóháton bejárták a csatateret, «annyi fej gördült a lovak lábai alá, hogy a patkók nem földet, csak szemet és szemöldököt érthettek». (U. o. I, 252.) Ferdi közlése szerint egyedül azok közül, kik a rumili hadsereget megtámadták, a lovasokon kívül 20—40,000 puskás gyalog hitetlen hevert elgázolva a lovak lábai alatt». (*Szulejmán szultán tört.* Thürynál i. h. II, 69.) Katib Mohammed Záim ugyancsak XVI. sz. török író szerint «30 ezernél több embert» vágtak le, a kiket pedig a kardok életben hagytak, azok csoportja «a Tuna vizébe fúlt, mint Fárío és Haman népe». (*Történetek gyűjteménye* Thürynál II, 374.) Az újabbkori írók részben mérsékeltebbek, de még mindig túlzottak számadataikban. A *Gülsen-i meari*

ez. mű szerint egymaga Bali bég harmincezernél több hitetlent levágott, a többiek pedig mint Fáraó népe, a Duna vizébe veszttek. (Thürynál i. h. I, 250.) Ahmed Vefik szerint Mohácsnál 30 ezer magyar esett el vagy futott meg. Ezen török írókkal szemben az egykorú és későbbi keresztény írók az elesettek számát már mérsékelik. Az egykorú német újságlapok egyike a csatában elesett előkelő magyarok, csehek és lengyelek rövid névsorát közli s az elesettek számát összesen 15 ezerre teszi. (*Neue Zeitung wie die Schlacht in Ungern mit dem Türckischen Keyser ergangen*: Hat einer von Wienn so dabey gewest, herauß gen Otingen geschriben. Megvan a M. N. Múz. Kvtárában. L. Magy. Könyvszemle I, 12.) Burgio pápai követ 1526 szept. 5-iki pozsonyi tudósításában 25—30 ezernek mondja az elesetteket. (Theinernél: *Mon. Vat.* II, 799.) Cuspinianus szerint «ex nostris cecidisse, et captos esse triginta circiter millia feruntur». (*Oratio protreptica Joannis Cuspiniani ad sacri Ro. Imp. Principes et proceres*. Bécs (1527) Istvánfi a gyalogság veszteségét 12, a lovasságét 10 ezerre, a hírneves nemesekét 500-nál többre. (*Hist. Lib.* VIII, 81—82.) Brodaries névszerint előszámálja az elesett püspököket és főurakat meg előkelőket, 7 püspököt, 16 bárót és 13 nemest és előkelőt, ezeken fölül a megölt más hatalmas nemesek számát 500-ra teszi. A lovasságból elesett 3—4 ezer, a 12—13 ezeret tevő gyalogosokból pedig a legkevesebben szabadultak meg. (*Clades in Actis Tomiæ*. VIII, 251. Bonfinnál i. h. 772. l.) Abban a kimutatásban, melyet az *Acta Tomiciana* (VIII, 228—230) közölnek, 7 püspök, 21 világi előkelő van névszerint mint elesett felsorolva. A visszatért püspökök száma 4, világi uraké 10. Az elfogott előkelő nemesek és udvari emberek circiter quingenti. Az elesett lovasok számát pontosan nem tudni, debent esse ad milia quatuor. A gyalogosokból 10 ezeren kapitányaikkal együtt. A mi pedig a törökök veszteségeit illeti, ezek sem lehetnek kevesen. A mi írónk, Brodaries és Istvánfi kiemelik, hogy az első összecsapáskor plures ex hostibus quam ex nostris cadunt. (*Acta Tomiæ*. VIII, 249. Bonfinnál 771. l. *Hist. Lib.* VIII. p. 86.) Maguk a török írók ugyan nagyon kis számokat emlegetnek, Dselalzade szerint «az iszlám népéből mintegy 150 ember lón vértanúvá». (*Az országok oszt.* i. h. II, 167.) Kara Cselebi szerint «mondják, hogy a tusában csak 150 műszülmán kapta a mártírság koronáját». (*A jámborok kertje*. Vámbéry ford. az *Új M. Múzeum* X. évf. I, 38.) Szulejmán naplója éppenséggel csak 50—60 embert említ mindössze. (Thürynál i. h. I, 315.) De ez nyilván csak a nemzeti hűség beszéde, Lutfi pasa nem habozik kimondani, hogy «a gyaurok a műszülmanok közül igen sok embert levágtak». (*Az Oszmán-ház tört.* i. h. II, 16.) Az 1545. évi Névtelen szerint «igen nagy csata volt; a két részről több ezer ember pusztult el, sokan megölettek, sokan megsebesültek». (Thürynál i. h. II, 167.)

¹⁴⁾ Az *Acta Tomiciana* (VIII, 229) említett jegyzéke szerint a török kezébe került valami 5 ezer szekér, mintegy 15 ezer igásló, 85 nagyobb ágyú, 500 (?) ú. n. szakállas prágai kis ágyú, 200 teherhajó. Egy egykorú német újságlap szerint a mohácsi szekérvár csak 500 kocsiából állott. (*Neue Zeitung*, M. N. M. ktárában. Ismerteti Fraknoi: *M. Könyvszemle*, 1876. évf. I, 10.)

¹⁷⁾ *Mohács-Náme Thürynál: Török történetírók* I, 251.

¹⁸⁾ *Az Oszmán-ház tört.* Thürynál i. h. II, 17.

¹⁹⁾ *A törvényhozó Szulejmán szultán tört.* Thürynál i. h. II, 70.

²⁰⁾ Tört. kéziratából Vámbéry által eszközölt fordítás szerint az *Új M. Múz.* X. évf. I, 35.

²¹⁾ *Az országok osztályai*. i. h. II, 167.

²²⁾ Mox paulo post cum imbribus effusissimis est subsecuta, mondja Brodaries: *De confl. Ung.* in *Acta Tomiæ*. VIII, 250. *Clades Bonfinnál* i. h. 772. l.

²³⁾ «Indignissimae principum christianorum discordiae et seditio- nes.» (I. Zsigmond lengyel király 1527. évi febr. 18-iki levele VII. Kelemen pápához. *Acta Tomiæ*. IX, 45.)

²⁴⁾ Exsequiae serz olim Hungarie regis... X^o Februarii hic sunt habitae, ad quas neque ego ex parte Mtis vestrae serenissimae, neque quisquam alius oratorum fuit vocatus, videbanturque plus habere laetitiae quam luctus, cum passim hic praedicaretur, caesari et fratri suo duo regna accessisse. (Joannes Dantiscus Orator Sigismundo I. regi Poloniae. Valladolid 1527. május 6. *Acta Tomiæ*. IX, 155.)

²⁵⁾ Az oklevelet közli a brüsszeli áll. oklevéltárból Hatvani Mihály: *Brüsszeli Okmtár* I, 38—40.

²⁶⁾ Így mondja egy röpirat szerzője, hogy a szerencsétlenség oka «das betruglich geschwezt eines leichtfertigen menschen Luthers». (*Ein Sendbrief darinn angezeigt wirt vermeinte ursach warumb der Türck widder die Hungern triumphirt und obgelegen hat*. Dresden 1527. Apponyi Sándornál: *Hungaria* 154—155. ll. 194. sz.) Egy másik író, szólva a mohácsi vérszről, ugyancsak kikél a protestánsok ellen. (*Ad potentissimum atque invictissimum Ferdinandum Hungariae et Boemie... Regem... Georgii Sibuti Medici Poetae et Oratoris Panegyricus*. Viennae Anno etc. M.D.XXVIII.)

²⁷⁾ Dicitur etiam, huc (Granadába) scriptum esse — et hoc cancellarius mihi retulit — quod ipse rex pridie quam confixisset, in verba et secum Luteranismi jurasset. (Joan. Dantiscus lengyel követ urának Zsigmond királynak. Granada, 1526 decz. 6. *Acta Tomiæ*. VIII, 372.) Az orator legott felismerte a rágalom tendenciáját. Id mihi, irja királyának, longe a veritate alienum esse videtur. Confinunt, ut certo credo, isti hic diaboli istas calumnias, que caesaris bonam propensionem immutarent et forsan a pecuniis contribuendis, in quibus jam tractatur, redimerent. (U. o.)

²⁸⁾ Hortaretur ipse dominus Baro summum pontificem, ut christianos principes inter se dissidentes, quantocius uniret ac nobis opportuno subsidio adesset, alioquin brevi de re christiana actum videbitur. (*Legatio Nicolai Nipszicz in Actis Tomiæ*. VIII, 212.)

²⁹⁾ L. báró Burgio 1526 jan. 1-ről Budáról írott levelét: *Relationes Oratorum Pontificiorum* LXXVI db. közzétéve in *Mon. Vatic.* II, I, 299.

³⁰⁾ *Acta Tomiæ*. VIII, 215—217.

³¹⁾ Váradaihoz intézett levele kelt 1526 szept. 27-ikén. (*Acta Tomiæ*.

VIII, 217—18.) Ilyen értékű azon igérete is, melyet Tomicki Péter lengyel alkanczellár levele tartalmaz. (U. o. VIII, 218.)

²²⁾ De praestandis suppetiis nihil omnino hoc adversissimo tempore nostro nos illis polliceri posse, eo enim angustiarum deductum esse regnum nostrum, ut a vicinis potentissimis hostibus, praesertim vero a Tartaro, quem Turcus in hoc constituit, continuo etiam hieme praeter solitum acerrime infestetur. Unde tantum abest, ut praestare possemus auxilium aliis, ut etiam ipsi aliorum auxilio, quod haecenus nemo praestare curet, plurimum indigeamus. (A Ferdinándhoz 1527 febr. 24-ikén küldött követ-ségének utasítása. *Acta Tomic.* IX, 48.)

²³⁾ Coacta fuit sua Mtas, cum maximo dolore suo unicum aman-tissimumque sibi nepotem deserere. (*Responsum Sigismundi oratori Joannis regis Ungariae in Actis Tomic.* IX, 233.)

²⁴⁾ Cum enim anno superiore imperator Turcarum Tartaros instruxisset, ut me continuo et dominia mea urgerent, ne Ungaris laborantibus opem ferre possim. (*Acta Tomic.* IX, 45.) Libenter adessem serenissimo principi Ferdinando, sed nec possum domesticis hostibus distentus, nec, si possem, particeps esse vellem effusionis sanguinis christiani. (Krakó, 1527. ápr. 1. *Acta Tomic.* IX, 102.)

²⁵⁾ L. az adatokat in *Actis Tomic.* VIII, 241. s. kk. II.

²⁶⁾ De rege Poloniae Sigismundo, írja Brodaries, alia prorsus ratio esse videbatur: quod is fedus cum Turco paulo ante pepigerat, extremum excidium a suis regnis, quando aliter inter tot christianorum principum dissidia non posset, vel hoc pacto avertere conatus, neque videbatur princeps integerrimus et fidei observantissimus contra confederatum principem auxilia ulla prestiturus. (*De confl. Ung. in Actis Tomic.* VIII, 234. *Clades Bonfinál* i. h. 758—59. II.)

²⁷⁾ Kápolnai: *A mohácsi hadjárat 1526-ban.* I. h. II, 206.

²⁸⁾ *E bella et grande, mondja róla.*

²⁹⁾ Virtute, ingenio, proceritate et viribus corporis supra etatem conspicuus. (*In vitam Ludovici, közzétéve in Actis Tomic.* VIII, 253.)

³⁰⁾ Nature singulari bonitate et preclara indole virtutis ita insignis.

³¹⁾ Ingenio erat miti admodum ac minime feroci, ad omne rectum et honestum mire flexibili et sua etiam sponte proclui. Praeterea armorum tractandorum, equitandi, venandi et alia huiusmodi iuvenalia et militaria opera exercendi studiosus, verax, constans et secreti, si quod ei creditisses, tenacissimus. (Brodaries in *Actis Tomic.* VIII, 232. *Bonfinál* i. h. 757. I.)

³²⁾ Rex ipse, praeclarae indolis adolescens et summae virtutis specimen. (Tarnow, 1528 aug. 5. *Közzölve in Actis Tomic.* X, 351.)

³³⁾ Hist. de reb. Vngaricis libri XXXIV. Lib. VIII, p. 82.

³⁴⁾ A Szydłowiecki-féle *Napló* nyomán Fraknoi: *II. Lajos és udvara cz. műve.* (*Oleó könyvtár* 1878. 46. sz. 52. I.)

³⁵⁾ Ugyanó i. h. 50. I.

³⁶⁾ Így tolnai felszólalását illetőleg írja Brodaries: His dictis *appatusi multorum, admiratione vero omnium*, qui aderant, subsequuto. (*Acta Tomic.* VIII, 241. *Bonfinál* i. h. 764. I.)

³⁷⁾ Ezt Brodaries is így értelmezi: Tum demum regis capiti galea est imposita; quo tempore magnus in eius ore pallor apparuit, *quasi futuri mali praescius.* (U. o. *Acta Tom.* VIII, 249. *Bonfinál* i. h. 771. I.)

³⁸⁾ Ego personam et caput meum ideo in haec pericula adduxi, ut illud pro huius regni et vestra salute omni fortunae discrimine obicerem. (Brodaries *Acta Tomic.* VIII, 241. *Bonfinál* i. h. 764. I.)

³⁹⁾ Palatinus regem ex eo loco, quem ei designatum fuisse diximus, eductum, quod et triduo ante fecerat, per vniuersum exercitum circumducit, ibi cum praesentem, de quo aliqui dubitauerant, omnibus manu ostendans, paratum dicebat omnia extrema et mortem etiam subire pro patria, pro sacra Christi Dei optimi maximi religione, pro coniugibus et liberis eorum. (Brodaries *Acta Tomic.* VIII, 248. *Bonfinál* i. h. 770. I.)

⁴⁰⁾ Haec et alia talia cum Palatinus, et simul etiam rex, omnibus ordinibus obequitatis, commemorassent. (U. o.)

⁴¹⁾ *Epist. de perditione regni Hung.* cap. XI. p. 133.

⁴²⁾ Idem Rex Ludovicus a puericia semper operabatur in lasciuia puellarum, quia isti latrones aulici sui docebant eum ad mala, quam ad bona, de quibus ego sepe visurus sum. (U. o. cap. XXXV. p. 121.)

⁴³⁾ Egyéniségét igen érdekesen rajzolja Fraknoi Vilmos: *II. Lajos és udvara cz. tört. művében.* Bpest, 1878. (*Oleó könyvtár*, 46. sz.)

⁴⁴⁾ Et io lo sollicito, quanto posso. Ma la Maestà Sua fin qui non si pò indurre, perchè teme da li suoi. (Burgio a pápai titkárhoz 1526 jún. 30. Buda. *Relationes CVII db. in Mon. Vatic.* II, I, 407. *Praynál: Epist. Proc.* I, 257.)

⁴⁵⁾ Báró Burgio írja 1526 jún. 30-ikán Rómába: Io più presto inclino in quella opinione, che la Maestà Sua si resolverà ritirarsi et noi perdiremo quanto ci è. (*Relationes CVII db. in Mon. Vat.* II, I, 408. *Praynál: Epist. Proc.* I, 258.)

⁴⁶⁾ S il Rè si mette in rotta, non so como sia onorevole, nè seculo seguirlo per li monti solo. Onorevole non sarà, perchè si dirria che io li donai tal consiglio mal seculo; perchè senza un dubbio, o intelligentia habbi il Vayuoda cum il Turco, o non, il Rè, si non scampa, capitirà male in mano di li populi suoi; perchè apertemente ognuno dona la culpa di la perdita del Regno a la Maestà Sua et a quelli che lo consigliano. (*Relationes* i. h. II, I, 408. *Praynál* i. h. I, 258—59.)

⁴⁷⁾ La Maestà del Re, írja 1526 jún. 30-ikán b. Burgio Rómába, è anchora a Buda cum quel recapito di uscire in campo, che era quatro mesi sono. (*Relationes Orat. Pontif.* CVII db. in *Mon. Vatic.* II, I, 406. *Latinul Praynál: Epist. Proc.* I, 255.) Júl. 8-ikán ugyanó: La Maestà del Re è anchora a Buda, et dice di voler uscire questa settimana. (U. o. *Mon. Vatic.* II, I, 414. és *Praynál* i. h. I, 262.) Júl. 16-ikán ugyanó: La Maestà del Re uscirà questa settimana ad omni modo, et andira pian piano aspettando lo aiuto di l'altri Regni et li regnicoli. (*Relationes CXIII db. in Mon. Vatic.* II, I, 421.) Ugyanó júl. 26-ikán: tanto ho travagliato, che ho fatto uscire la Maestà del Re da Buda, a li XX di questo. (*Relationes CXV db. in*

Mon. Vatic. II. I, 424. Praynál (hol a kelet júl. 22-ikére van téve): *Epist. Proc.* I, 203.)

⁶⁸⁾ *Acta Tomisiana* V, 307.

⁶⁹⁾ Kiadva Spiesz F. által: *Aufklärungen in der Geschichte u. Diplomatie.* Beyreuth, 1791. 64. l.

⁷⁰⁾ *Sciat dominatio vestra, nos usque adeo pecuniis indigere, ut viz minuta negotia Maiestatis sue disponere possimus.* (Ered. a zágrábi Akadémia kéziratárában.)

⁷¹⁾ »Hic in regno ita in malis terminis sumus, quod nec calamis nec lingua exprimere potuit.«

⁷²⁾ Le corte de ambe diete Maestate sono poche et povere molto, írja Guidoto Vincze velencei követési titkár 1525. évi augusztus havi zárjelentésében. (Fraknónál: *II. Lajos és udvara* i. h. 30. l.)

⁷³⁾ La Maestà del Re è in Buda; et si vole uscire, è bisogno che esca solo, perchè non have un sol recapito di dinari. (*Relationes* CVIII db. in *Mon. Vatic.* II. I, 411.)

⁷⁴⁾ La Maestà del Re è anchora a Buda, et dice di voler uscire questa settimana. Non so quel che ni creda. Questo so bene che si uscirà solo et male ad ordine et senza un sol recapito. (Burgio báró levele, *Relationes* CX db. in *Mon. Vatic.* II. I, 414. Latinul Praynál: *Epist. Proc.* I, 262—63.)

⁷⁵⁾ L. Burgio báró jelentését jún. 5. és 19-ikéről s Fraknót: *A Hunyadiak és Jagellók kora*, 493. l.

⁷⁶⁾ Csak 500 lovasa volt, holott 2 bandériumot tartozott volna mozgósítani. (L. Fessler: *Gesch. d. Ung.* VI, 300.)

⁷⁷⁾ Így többiek közt a Csehországból Rozmitali Lew helytartó által júl. 18-ikán útnak indított segélysereg nagyobb része oly lassan menetelt, hogy el kellett kénnie, a magyar határt el sem érte. (Kupelwieser: *Die Kämpfe Ung. mit den Osmanen vor d. Schlacht v. Mohács*, 232. l.)

⁷⁸⁾ Il Re si dice havere da XXXX. milia persone, et giungendosi seco il Bano di Croatia cum lo conte Christophoro Frajapane, che doveva essere hiere, haverà ben più di le milia. (*Relationes Orator. Pontific.* CXXIX db. in *Mon. Vatic.* II. I, 450.)

⁷⁹⁾ Benchè anchor del numero di lo exercito del Re non si pó havere anchora certeza. (U. o.)

⁸⁰⁾ Si guardamo al numero di li nostri et di li inimici, li nostri son pochi. (U. o.)

⁸¹⁾ Poi di haver serrato le lettere, son venute lettere ala Maestà di la Regina, como il Turco è passato di qui del Dravo in persona, et che il Re non have quella gente che per l'altre si scriveva, dicendo che porra havere da XXV. milia persone. (U. o.)

⁸²⁾ *Neve Zeytung* a M. N. Múz. ktárában. (*M. Könyvszemle* I, 10.)

⁸³⁾ Non esse suo iudicio supra viginti milia armatorum. (Brodariesnál *Acta Tom.* VIII, 244. Bonfínnál i. h. 767. l.) És ennek megfelelőleg jövendölte jóslatszerűen az ifjú váradi püspök, Perényi Ferencz 20 ezer vértanú elestét, dixit, eum diem, quo pugnandum esset, postquam ita placuerat, viginti milibus Ungarorum martyrium — nondum enim hunc numerum

exercitus excedebat — duce fratre Paulo Thomori, pro Christi religione occisorum, fore consecrandum. (*Ecl. Tom.* VIII, 245 és Bonfínnál 768.)

⁷⁴⁾ *De confl. Ung.* i. h. *Acta Tom.* VIII, 246. Bonfínnál 768. l.

⁷⁵⁾ *Vngaric. rer. Lib.* VII. p. 220.

⁷⁶⁾ A lengyel királyhoz 1526 szept. 9-ikén Pozsonyból írott levelében. (*Acta Tom.* VIII, 219.)

⁷⁷⁾ *Cod. Epistolaris* 208. l.

⁷⁸⁾ *Hist. Lib.* VIII. p. 79.

⁷⁹⁾ *Memoria rer.* A Szalay László által kiadott: *Verancsics összes munkái.* II, 23.

⁸⁰⁾ Rónai Horváth Jenő: *Hadi Krónika* I, 356. Kápolnai: *A mohácsi hadjárat 1526-ban.* (*Hadtört. közl.* II, 207.) Kupelwieser: *Die Kämpfe Ungarns mit d. Osm.* 240. l. Fraknói: *A Hunyadiak és a Jagellók kora.* 504. és 507. Fessler: *Gesch.* VI, 316.

⁸¹⁾ Brodaries i. h. *Act. Tom.* VIII, 246. Bonfínnál i. h. 768. l.

⁸²⁾ Az 1526. évi fethúname szerint összesen 150.000 főnyi gyalogos és lovas puskás és lándzsás katonasággal jött Mohácsra székhelyéről. (Thúrynál: *Tör. tört.* I, Függelék II, 392.) Dseláldáde Musztafa szerint »Magyarország királya, a tévhitben élő és esztelen Laos« a hitetlen országok fejedelmieitől akkora segélyt kapott, hogy összesen 150.000-nél több fegyveres és páncélos, ördöggel czimborázó dög gyűlt össze segítségére. (*Az országok osztályai.* Thúrynál: *Török történettrók* II, 157.) A törököknél nagy tiszteletben álló Kara Cselebi szerint »Lajos a magyarok királya... Mohácsnál több mint 150.000 pogánnyal az iszlám sereg ellen síkra szállni merészelt«. (*A jámborok kertje.* Vámbéry fordításában *Új M. Múzeum* X. évf. I, 38.)

De ez adatának ellentmond alább, mikor azt írja, hogy a mohácsi csatamezőn »40—50.000 gyalog s 10.000-nél több puskás bálványimádó főszerelve várakozott«. (U. o. i. h.) Csakhogy egyik számból, de még a kettőből együttesen sem telik ki az »a 200.000-nél több piszkos lélek, mely a mohácsi ütközetben porba hullott s az a 100 ezernél több ember, mely fogságba került«. (U. o. 167.) Kemálpasazáde írja Lajos királyról, hogy »ez lovasokból és gyalogokból 150.000, vagy talán még több... harcost állított ki«. (*Mohács-Náme* Thúrynál i. h. I, 231.) Kemálpasazádén és Dseláldádén túltesz Lutfi pasa, ki szerint »a királynak van kétszázezer páncélosa, kardot, buzogányt, lándzsát viselő lovasa, a többinek száma megmondhatatlan«. Alább azonban mégis megmondja, mert szerinte Mohácsnál Lajos király részéről »200.000 lovas és 30.000 gyalog puskás volt, a kik lövéseiket sohasem hibázták el«. (*Az Oszmán-ház története* Thúrynál i. h. II, 10., 13.) Még inkább Szolakzáde, ki szerint Lajos a külföldi fejedelmektől is kért segítséget, úgy hogy Budáról kiindulva, összesen 300.000 emberrel jött Mohácshoz útját állani a szultánnak. (Thúrynál: *Tör. tört.* II, 156. l. 5. jegyz.)

⁸³⁾ Szerémi György szerint venit Cesar Turcarum cum sex centena milia Turcarum in Hungariam dum scribebant anno 1526. (*Epist. de perdit. Regni Hung.* cap. XXXIV, p. 114.) Verancsics szerint »a terok e helen CCC ezer níppele vala; kik Mohácson megvívta vala«. (*Memoria rer.* i. h. II, 23.) Oláh 300 ezernél többre. (*Cod. Epist.* 208. l.) Brutus 300

ezerre teszi. (Vngaric. rer. Lib. VII. p. 220.) 200 ezernél többnek mondja ezt I. Burgio pápai követ a Tomoritól kapott tudósítás alapján. (A levél kelt 1526 jún. 30-ikán Budán. Ki van adva in *Mon. Vatic.* II. I, 406, hol azonban tévesen XX milia áll 200 ezer helyett. Latin fordításban kiadta Pray: *Epist. Proc.* I, 255.) Cuspinian a szolgák és főzők-sütők nagy tömegén kívül 200 ezerre. (*Oratio protreptica.* Bécs (1527) és gr. Keménynél: *Tört. és irodalmi kalászatok* 119. l.) Majdnem 200 ezerre (bellatorum ducentis fere millibus) Mária királyné abban a levelében, melyet Pozsonyból 1526 szept. 9-ikén Zsigmond lengyel királyhoz intézett. (*Acta Tomic.* VIII, 219.) Mintegy 200 ezerre (ad ducenta milia) teszi az ütközetben jelen volt Brodaries, de hozzát teszi, sed que bello essent apta LXXX milia. (*Acta Tomic.* VIII, 220. Tomieki Péterhez és Krzicki Andrásához intézett 1526 szept. 6-iki levelében.) Az *In Vitam Ludovici* cz. közlemény szerint a török császár cum ingenti et instructissimo tam navali quam terrestri exercitu ad occupandum regnum Ungarie jött. (*Acta Tomic.* VIII, 253.) A mohácsi magyar táborban, nevezetesen maga, a kémei által tudósított Tomori Pál fővezér is 300 ezerre becsülték, bár az igazán harczképes, jól fegyverzették számát mindössze csak valami 70 ezernek mondák. (Brodariesnál in *Actis Tomic.* VIII, 244. Bonfinnál i. h. 767. és 768. ll.) Az egykorú német újságlapok szerint a török hadsereg a közhit szerint 200 ezer emberből állott. (*Neue Zeitung a M. Könyvszemlében* I, 12.) Egy másik tudósítás szerint a három pasa által vezérelt hadosztályok összesen 110 ezer emberből állott, a negyedik, a szultán által vezéreltnek száma oly nagy volt, hogy azt istenen kívül senki sem határozhatná meg. (*New Zeitung wie der Türkischen Keyser mit den König von Ungern die schlacht gethan hat, auff den Tag Johannis enthauptung a M. N. Múz. kvtárában. M. Könyvszemle* I, 9.) A török írók közül Lutfi pasa szerint a szultán megparancsolta vezéreinek, hogy a hadseregnek legjávát válogassák ki, a sokasággal ne törődjenek, ne legyen több 200.000 lovasnál. Rövid idő alatt összegyűjtötték 200.000 oroszánbátorságú lovas, kik egészen aczólba valának burkolózva. (*Az Oszmán-ház tört.* Thúrynál i. h. II, 11.) Újabb íróink szerint »több mint százezer fegyveresből állott.« (Fraknoi: *A Hunyadiak és a Jagellók kora*, 498. l.) De kevéssel később ugyanó szerint »a török sereg létszámát biztosan meg nem határozhatni; mintegy hetvenötezer harezosra lehet tenni. (U. o. 508. l.) Rónai Horváth Jenő szerint a török sereg létszáma ugyan mintegy 300 ezer fő volt, de ebből harezolónak alig vehetünk többet 75 ezer vagy legfeljebb 100 ezer főnél. (*Hadi Krónika* I, 357.) Kápolnai szerint az egykoruak által 100 ezerre becsült török seregnek két harmadrésze szolgákból, lovászbokból, kocsisokból, tevehajásárokból s efféle nem harezoló emberekből állván, a török sereg valóban harezra szálló embereinek számát mindössze 30–40 ezer emberre véli tehetni. (*A mohácsi haljárt 1526-ban* i. h. II. évf. 193. l.) Ezt a becslést Kupelwieser túlkevésnek mondja, mert szerinte, leszámítva a szolgák sok számát, a harezoló sereg nagyságát még mindig 60–70 ezer főre tehetni. (*Die Kämpfe Ung. m. den Osmanen bis zur Schlacht v. Mohács 1526.* 239. l.) Egy régiebb, törökből fordított mű szerint, a törökök harczképes serege legfeljebb 60 ezerre tehető.

(*Annales Sulttanorum Ottomanidarum a Turcis lingua sua scriptis ex Interpret. Jo. Leunclavii ad annum 1526.*)

⁸⁴⁾ Cum suis duntaxat et his quidem longe imparibus copiis se objecit. (*In Vitam Ludovici*, közzétéve in *Actis Tomic.* VIII, 253.)

⁸⁵⁾ Habebat enim, írja Brodaries Tomori Pál haderejét illetőleg, et super Danubio copias nauales, eorum, quos nos Nazadistas appellamus, non paruas, hosti tamen longe impares. (*Acta Tom.* VIII, 240. Bonfinnál i. h. 763–64.)

⁸⁶⁾ Habebat (Tomori) etiam classiculam ex iis navigiis, quas Saicas aut Nasades vocant, satis firmam, cui Radicius Bositius veteranus trierarchus Thrax praeerat, sed quae cum hostili classe, utpote quae e biremibus praedatoriis, quibus in mari pyratae utuntur, ac aliis majoribus navigiis constaret, minime conferri posse videretur. (*Hist. Lib.* VIII, p. 76.)

⁸⁷⁾ Ezeket Brodaries diésérve emeli ki. (*De confl. Ung.* in *Actis Tomic.* VIII, 246. Clades Bonfinnál i. h. 768. l.)

⁸⁸⁾ *A Magy. Nemzet tört.* (Szilágyi Sándor-féle milleniumi kiad.)

⁸⁹⁾ Kemálpasazáde: *Mohács-Néme Thúrynál: Török tört.* I, 231.

⁹⁰⁾ L. Acsády Ignác: *A magyar jobbágyság története*, 197. l.

⁹¹⁾ Tractabatur in utramque partem, quid esset faciendum: hinc regio et suorum inopia, illinc Turcarum copiae potentes versabantur ob oculos, non videbatur esse modus aliquis, quo rex paribus illi occurrere posset viribus, fiscus et aerarium exhausta erant praeteritorum annorum bellis. Igy tudósítja Oláh Miklós 1530-ban VII. Kelemen pápát a mohácsi vészkor közállapotairól. (*Cod. Epist.* 36. l.) Brodaries szintén kiemeli a kincstár inségét, quod mala administratione eorum, qui Reipublicae praefuerant, penitus exhaustum erat. (In *Actis Tomic.* VIII, 234. Bonfinnál i. h. 759. l.)

⁹²⁾ Burgio báró 1526 jún. 5-iki jelentése.

⁹³⁾ Dominorum quisque suas facultates retinebat, mondja folytatólag Oláh Miklós, et non libenter publicam egestatem privatis opibus subleuabat. (I. h. 36–37. ll.)

⁹⁴⁾ Nil eorum adhiberunt magnates Hungari et amiserant in dubium tam nobilissimum Hungariae Regnum. (Szerémi: *Epist. de perd. regn. Hung.* cap. XXXIV. p. 114.)

⁹⁵⁾ Astabat Petrus Korlot coram Rege sub tentorio, írja Szerémi, supplicabat et obseerabat a Rege Majestate arcem Trenchien, cum tota possessione sua; et alii nobiles similiter per infidelitatem suam. (*Epist. de perd.* cap. XXXV. p. 119.)

⁹⁶⁾ Domum Dei intaxabant, írja Szerémi, et exigebant cruces, calices, turibulum et sic de singulis. Et exactores isti erat Casperus Seredi, erat valde pauper, sed ex thesauro Ecclesie fuit magnificus; et secundus parochus Benedictus Budonsis erat exactor, et ipse pauper quicquid optinuerat totum consumsit cum ecclesiasticis. (*Epist. de perd.* cap. XXXIV. p. 115.)

⁹⁷⁾ Iam inde milites et aulici Regie Majestatis diuidebant cruces et calices meretrices Budenses. (Szerémi u. o. i. h.)

⁹⁸⁾ Aspetta (t. i. a király) che si euginno le monete di li argenti di le Chiese, che anchora non son pigliati, et di quelle monete si metterà la Maestà Sua ad ordine, et si preparirano navi et artellarie, per uscire contra lo inimico, et si piglirano li servitori del Re che li han di far compagnia. (B. Burgio 1526 jún. 30-ikán Budán kelt s Rómába küldött levele. *Relationes Orat. Pontif.* CVII db. in *Mon. Vatic.* II. I, 406. Ugyanaz latinul Praynál: *Epist. Proc.* I, 255.)

⁹⁹⁾ Brodaries in *Actis Tomic.* VIII, 234—35. Bonfinnál i. h. 759. I.

¹⁰⁰⁾ Várdai Pál szerint csakis olyas erőekkel szállottak sikra, quantas maximas brevi tempore habere potuimus. (Zsigmond lengyel királyhoz 1526 szept. 13-ikán intézett levele. *Acta Tomic.* VIII, 216.)

¹⁰¹⁾ Kupelwieser: *Die Kämpfe Ung. mit d. Osm. vor der Schlacht v. Mohács 1526.* 248—49. II.

¹⁰²⁾ *Neue Zeytung* a M. N. Múz. kvtban. (*M. Könyvszemle* I, 10.)

¹⁰³⁾ Et addomanda dinaro per mettersi ad ordine, et gente patrica di guerra; et apertamente dice que cum la gente paesana non vole andare. (Burgio 1526 jún. 30-iki tudósítása. *Relationes* CVII. in *Mon. Vat.* II. I, 407. Praynál: *Epist. Proc.* I, 256.)

¹⁰⁴⁾ Példákat I. épp a mohácsi hadjárat idejéből Hammer-Purgstallnál: *Gesch. d. Osm. Reiches* II, 50.

¹⁰⁵⁾ Pecsevi szerint »Ibrahim pasa (épp a mohácsi esata elején) buzdító szavai és tekintélyes ajánlások igéretével a sereg szívébe bátorságot öntötte«. (Vámbéry fordításában az *Új M. Múz.* X. évf. I, 34.)

¹⁰⁶⁾ V. ö. Kápolnai: *A mohácsi hadjárat 1526-ban* i. h. II, 197. s kk. II.

¹⁰⁷⁾ Hogy kész pontonokat kocsikon szállítottak magukkal, tudjuk báró Burgio pápai követ 1526. évi jún. 30-iki jelentéséből, mely szerint Tomori scrive di piú, che porto li ponti fatti sopra curri. (*Relationes Orator. Pontific.* CVII db. in *Mon. Vatic.* II. I, 406 és Praynál: *Epist. Proc.* I, 255.)

¹⁰⁸⁾ L. báró Burgio 1526 aug. 20-iki, Budáról írott levelét. (*Relationes Orat. Pontif.* CXXVIII db. in *Mon. Vatic.* II. I, 449.)

¹⁰⁹⁾ V. ö. Kápolnai: *A mohácsi hadjárat 1526-ban* i. h. II, 208.

¹¹⁰⁾ Az egykorú Cuspinianus szerint a török seregben 30 ezer podgyászt hordozó teve volt. (*Oratio protreptica.* Bécs (1527.) gr. Kemény Józsefnél: *Tört. és irodalmi kalászatok.* 119. l.) A lovak száma mintegy 120 ezerre tehető. (V. ö. Kápolnai: *A mohácsi hadjárat 1526-ban* i. h. II, 201.)

¹¹¹⁾ Rajzát közli Fraknoi: *A Hunyadiak és Jagellók kora*, 508. l.

¹¹²⁾ Kemálpasazáde írja: »A tigristermészetű, harcvágyó szerencsétlen magyaroknak az a régi szokásuk, hogy ha harezba indulnak, magukat és lovaikat tetőtől-talpig páncézzal, sisakkal és mellvérttel fődik be, úgy hogy csak két szemük látszik, mint füstből a parázs, vagy fekete felhő mögül a csillag... E tűztermészetű gazok tetőtől-talpig aczéba vannak burkolózva.« (*Mohács-Náme* Thúrynál: *Török történetirók* I, 237.) Szolákzáde szerint »a hitetlenek hadserege olyan, mint valamely vasfal... tetőtől-talpig aczéba vannak burkolózva.« (Thúrynál i. h. I, 237.)

¹¹³⁾ V. ö. Kápolnai: *A mohácsi hadjárat 1526-ban*, közölve a *Had tört. Közlemények* 1889. évf. II, 186. s kk. II.

¹¹⁴⁾ Szulejman naplója szerint »a feslett életű hitetlenek néhány ágyugolyót lőttek el, melyeknek egyike a jobb szárnyon esett le«. (Thúrynál i. h. I, 314.) A többi golyó eszerint nem érte el a török hadállást, mert a Napló nyilván ezt is említené. Kemálpasazáde szerint »a roszk úton járó gonoszok egy golyót küldtek a mieinkhez, mely éppen a hadrend előtt esett le.« (*Mohács-Náme* Thúrynál i. h. I, 239.) Dselálzáde is mondja, hogy »a tűzrevaló feslett erkölcsűek jobb szárnyán egy mennydörgéshangú ágyút sötöttek el s a golyó éppen a hadrendnél a lovak előtt esett le, de hála Istennek, senkinek nem történt baja«. (*Az országok oszt.* Thúrynál i. h. II, 102. Azonk. v. ö. Kápolnai i. h. II, 448.)

¹¹⁵⁾ Egykorú német tudósítások. (*M. Könyvszemle* I, 11. és 13.) Azonk. I. Brodariesot Bonfinnál i. h. 767. I. Ugyanó szerint 1526 szept. 6-iki levelében CD vel circiter bombardis. (*Acta Tomiciana* VIII, 220.) Az egykorú Ferdi szerint »háromszáznál több, mennydörgéshangú ágyút készítettek el«. (*Szulejman sultán tört.* Thúrynál i. h. II, 57.) Lutfi pasa közlése szerint a »mintegy ötszáz zárbugán-ágyúk szekerekre rakattak, továbbá több vártörő nagyobb ágyúk, részint Szemendréből, részint Belgirádból vitettek hajókra«. (*Az Oszmán-ház tört.* Thúrynál i. h. II, 11.) Ugyanó szerint a mohácsi csatásokon Szulejman előtt 500 zárbugán volt. Később már »ezer hatalmas zárbugán« említi. (U. o. II, 16. és 16.) Azonkiv. v. ö. Fessler: *Die Gesch. d. Ungarn.* Leipzig, 1823. VI, 317. Fraknoi: *A Hunyadiak és a Jagellók kora*, 506. és 508. II. Rónai Horváth Jenő: *Hadi Krónika* I, 337. Kupelwieser: *Die Kämpfe Ung.* 240. és 245. II. Szalay 60-ra, a hajók megérkezése után 80-ra, Engel mindössze 200-ra teszi a magyarság s 300-ra a törökök ágyúit. (Szalay: *M. O. tört.* III, 623, 624.)

¹¹⁶⁾ Csak nagyzó beszéd, ha Lutfi pasa azt mondja, hogy »puskával, ágyúval megtelt Magyarország területe«. (*Az Oszmán-ház tört.* Thúrynál i. h. II, 10.) Majd alantabb ugyanó: »A mindenféle szereket szállító szekereken kívül mintegy tízezer szekér volt megrakva ágyúféllel, némelyike zárbugánal, némelyike prangival, és a fegyverzet különféle nemeivel. (II, 13.) Az itt említett zárbugánok = várvívó ágyúk, de olykor ágyúgolyók. Prangi Thúry szerint taraczk, moszarágyú. Akár így, akár úgy értelmezendők az említett szavak, bizonyos, hogy a Mohácsra indult magyarság ekkora tűzérővel nem bírt.

¹¹⁷⁾ Brodaries szerint bombardis »ad octuaginta habebamus«. (*De conflictu* in *Actis Tomic.* VIII, 246. Bonfinnál: *Clades* i. h. 769.) Abban a levelében pedig, melyet ő 1526 szept. 6-ikán Pozsonyból Tomicki Péter lengyel alkanczellárnak és Krzicki András premisei püspöknek írt. számot ugyan nem említi, de jellemzőleg azt mondja; Nos tormenta bellica et pauca et ea quoque male parata. (*Acta Tomic.* VIII, 220.) Málhelyt a török s a magyar sereg ágyúiról szólva, kiemeli, hogy Ferdinándtól kivált ágyukat kértek, quibus hostem instructissimus audiebamus, nos non ualde abundabamus. (*Acta Tomic.* VIII, 240. Bonfinnál i. h. 763. l.) Mária királynénak Zsigmond lengyel királyhoz 1526 szept. 9-ikén Pozsonyból írott levele szerint nostri nec tormentis, nec militum numero essent cum hoste conferendi. (*Acta Tomic.* VIII, 219.) Istvánfi szerint »tormenta currolia

mediocria, quorum ad octoginta habebantur. (*Hist. Lib. VIII. p. 80.*)
 Ehhez I. Brutus Mihályt: *Vngaric. rer. Lib. VII. p. 222.* Fesslert i. h. VI. 324. Kápolnait: *A mohácsi hadjárat* i. h. II, 207. Kupelwiesert: *Die Kämpfe* 240. I. és Rónai Horváth Jenőt: *Hadi Krónika* I, 356. A mi a török írókat illeti, ezek ebben is túloznak, mert Peczsevi szerint a magyarok összes ügyüi és zerbuzánjai 300 db volt. (Thúrynál i. m. II, 186. l. 2. jegyz.)

¹¹⁸⁾ L. Zinkeisen: *Gesch. d. Osm. Reiches* III, 145, s. kk. II. Ranke: *Die Osmanen u. die spanische Monarchie* (4-ik kiad.) 5. s. kk. II. Huber: *Gesch. Österr.* IV, 3. s. kk. II. Szalay: *MO tört.* III, 615.

¹¹⁹⁾ Verallo és Dandino azt írják 1545 decz. 17-ikén Farnesenek Rómába Szulejmanról, hogy az *fresco et gagliardo, è bellissimo homo.* (A levél ki van adva a *Nuntiatgeberichte* VIII. köt. 497. l.)

¹²⁰⁾ Hammer-Purgstall: *Gesch. d. Osm. Reiches.* Pest, 1840. évi új kiad. II, 50.

¹²¹⁾ Leo császár adatai a magyarok hadszerkezetéről Árpád korában. Szabó Károly fordításában. *Kisebb tört. munkái* I, 79. s. kk. II.

¹²²⁾ *Acta Tomic.* V, 307.

¹²³⁾ Marino Sanudo: *Világkrónika*, közölve a *Magy. Tört. Tár* XXV, 290.

¹²⁴⁾ *Neue Zeyttung* a M. N. Múz. kvtárában. (*M. Könyvszemle* I, 10.)

¹²⁵⁾ Inter se habebant rixas et argumenta multa. (*Epist. de perdit.* cap. XXIX. p. 99.)

¹²⁶⁾ Et videbam multa injuria et infidelitates Hungarorum, tempestive ad Budam recessurus eram. (U. o. cap. XXXV. p. 121.)

¹²⁷⁾ Multos dies res fuit in disceptatione. (*Cod. Epist.* 36. l.)

¹²⁸⁾ Sed omnes (neque iis qui sacerdotii honore caeteros anteunt, exceptis), libertate et licentia lascivire, discordias agitare, sua curare, pessimis quibusvis sermonibus aures praeberere, denique otium et luxum cupere, disciplinam et laborem aspernari. (*Hist. Lib. VIII. p. 71.* 1758-iki kiad.)

¹²⁹⁾ Io mi dubbito che presto presto serran tutti in scompiglio, et ogni uno sequirà la fantasia sua, senza consiglio et senza ordine. (*Relationes* CVII db. in *Mon. Vatic.* II, I, 407. Praynál: *Epist. Proc.* I, 257.)

¹³⁰⁾ Hortandique nostro nomine, ut jam tandem odia et inimicitias intestinas deponant, et operam omnem adhibeant, ut in tanto discrimine regem, patriamque suam et seipsos salvent et conservent. (*Legatio Nicolai Nipszicz* in *Actis Tomic.* VIII, 212.)

¹³¹⁾ Monsignor Colocense have fatto lo sforzo suo de levar quella gente di là, et non ha possuto. Li nobili hano reposto, che non sono tenuti di andare, si non va la Maestà del Re. (Burgio 1526 jún. 30-iki levele Budáról Sadoletus Jakab pápai titkárnak. *Relationes* CVII db. in *Mon. Vatic.* II, I, 407. Latinul Praynál: *Epist. Proc.* I, 256.)

¹³²⁾ Qui (nádor) licet male pedibus affectus, id tamen curandum impigre suscepit. Caeterum illis, quibus mandatum erat, ut eodem vel irent, vel copias suas mitterent, mandata segnus, quam par est, obeuntibus, Palatinus frustra id quod aggressus fuerat, facere conatus. Budam ad regem venit: ubi accusata eorum, qui sibi adesse noluerunt, negligentia, postea

apud regem mansit. (*De confl. in Act. Tom. VIII. 237—38.* Bonfinnál: *Clades* i. h. 761—62. Azonk. Istvánffi: *Hist. Lib. VIII. p. 74.*)

¹³³⁾ Adduntur plures ex optimatibus, qui eum (a nádort) sequantur eum copiis, quorum aliqui, dum mandatum regium exequi recusant, dum privilegia sua, et morem baronum sub regis tantum signis militandi iactant, ea quoque res, Draui scilicet defensio, fuit pretermissa, Palatino, tametsi eadem qua prius corporis valetudine impedito, nullum tamen laborem recusante, quem eum ad Mohacium progressum, caeteri qui mittebantur, sequi recusarent, privilegia sua (ut diximus) allegantes. (U. o. *Acta Tom. VIII. 241.* Bonfinnál 764. l.) Hasonló értelemben szól Istvánffi. (*Hist. Lib. VIII. 76.*)

¹³⁴⁾ *Neue Zeyttung* a M. N. Múz. kvtárában. (*M. Könyvszemle* 1876. évf. I, 10.)

¹³⁵⁾ U. o. I, 11.

¹³⁶⁾ Kemálpasazáde: *Mohács-Námt.* Thúrynál: *Török történetírók* I, 231.

¹³⁷⁾ Erant in exercitu semina discordiae ex seditiosis quorundam colloquiis jaeta, qui nobilitate et proceribus corruptis indignas per contubernia voces spargebant. (Istvánffi: *Histor. Lib. VIII. p. 76.*)

¹³⁸⁾ Rex in frequenti senatu, ubi de hoc agebatur, subito in iram versus. (Brodaries: *De confl. in Actis Tomic.* VIII, 241. Bonfinnál: *Clades* i. h. 764. l.)

¹³⁹⁾ Video equidem in meo exercitu nulla disciplinae militaris vestigia superesse, nihil quieti esse, omnia, quod ominari nollem, ad perniciem et ruinam composita. (Istvánffi: *Hist. Lib. VIII. p. 76.*)

¹⁴⁰⁾ Miraretur Majestas vestra consilia nostrorum, si interesset, qui fere omnes volare se posse credunt sine alis, et me, quia cautius loquor, et tam Majestati regiae, quam ipsis consulo, cavendum, desperatum, timidumque appellant. (Praynál: *Epist. Proc.* I, 269.)

¹⁴¹⁾ Arrogantius, quam par erat, et stolidius agitantur. (*Hist. Lib. VIII. p. 77.*)

¹⁴²⁾ Budán 1526 júl. 22-iki jelentésében Praynál: *Epist. Proc.* I, 266.

¹⁴³⁾ Superuenero repente inter medias has consultationes, missi ex aliis castris, qui cum in senatum intromissi fuissent, dixerunt, se nomine eorum, qui in aliis castris erant, tam ad regem, quam ad senatum mandata habere. Ita prius cum solo rege in secreto conclavi collocti, postea inde cum eodem rege egressi, mox senatum accurate, nomine suorum, ne regem a pugna cum hoste conserenda dehortentur. (Brodaries in *Actis Tomic.* VIII, 244—45. Bonfinnál i. h. 767. l.)

¹⁴⁴⁾ Quod si quid aliud regi persuadere niterentur illis paratum esse exitium. (U. o.)

¹⁴⁵⁾ *Neue zeyttung, wie es mit der schlacht zwischen dem König von Vngern, und dem Türkischen Keyser ergangen.* (A M. N. Múz. kvtárában. *M. Könyvszemle* I, 13.)

¹⁴⁶⁾ Ut coactus sit, ni Regnum Hungariae amittere rex mallet, se in campum conferre, omnibus omnium ordinum hominibus ut id faceret multum vociferantibus. (Oláh: *Cod. Epist.* 37. l.)

¹⁴⁷⁾ Summa tamen alacritate pugnam deponunt ac frustra quibusdam senioris consilii viris dissuadentibus. (*Acta Tomic.* VIII, 219.)

¹⁴⁸⁾ Brodarics júl. 24-ikére teszi (*De confl.* in *Actis Tomic.* VIII, 238. Bonfinnál: *Clades* i. h. 762. l.) és bár ő a mohácsi hadjárat főforrása, mégis Burgio nuntius adatát véljük hitelesül elfogadhatni. A nuntius júl. 20-ikára teszi a királynak Budáról való kivonulását. Júl. 22-ikéről írja ugyanis Rómába küldött jelentésében: «di poi tanto ho travagliato, che ho fatto uscire la Maestà del Re da Buda, a li XX di questo. (*Relationes CXV* db. in *Mon. Vatic.* II. I, 424. Kollernél: *Hist. Eppatus Quinq.* V, 147. Ugyanez latinul Praynál: *Epist. Proc.* I, 263.) Júl. 22-ikére teszi a királynak Érden való tartózkodását. Ebből nyilvánvaló Istvánfi tévedése is, ki bár Brodaricsot követi a mohácsi hadjárat elbeszélésében, mégis attól eltérőleg a király megindulását nem azzal egyezőleg júl. 24-ikére, hanem Apostolok oszlása napjára, júl. 15-ikére teszi. (*Histor. Lib.* VIII. p. 74.)

¹⁴⁹⁾ Habuit tunc rex cum Buda egrederetur, cum iis, qui Marie regine, et archiepiscopi strigoniensis erant, equitum et peditum ad tria milia. (Brodarics in *Actis Tomic.* VIII, 238. Bonfinnál i. h. 762. l.) Fessler szerint 4000 (I. h. VI, 300.) Szalay sz. 3700 (*MO tört.* III, 616.) B. Burgio pápai követ szerint: II Re hebbe in compagnia sua circa dua milia et cinquecento fanti, du cento homini darmi et circa mille cavalli ligieri. (Buda, 1526 júl. 26. *Relationes CXV* db. in *Mon. Vatic.* II, I, 424—25. Latinul Praynál: *Epist. Proc.* I, 264.)

¹⁵⁰⁾ Sperans, interim alios quoque ad se venturos. (U. o.)

¹⁵¹⁾ Fu lo primo allogiamento dua miglia lontano di qui, ove è stato insino ad hoggi, vagyis júl. 22-ig, a mely napon Burgio báró levelét írta Budán. (*Relationes CXV* db. in *Mon. Vat.* II. I, 424. Praynál: *Epist. Proc.* I, 263.)

¹⁵²⁾ Et hier l'altro, írja Burgio báró júl. 22-ikén, la Regina è andata a Chepel, in una villa lontano di lo allogiamento di Sua Maestà uno miglio italiano. Il Re è andato illà, ove si estima che si farà il dipartimento, et pigliara licentia lun da l'altro. (*Relationes* i. h.)

¹⁵³⁾ Ubi cum aliquot diebus rex fuisset commoratus, neque quisquam ad eum venisset. (Brodarics i. h.)

¹⁵⁴⁾ Et le Maestà Sua tirirà per lo camino di Tolna. (Burgio i. h.)

¹⁵⁵⁾ Ibi etiam multis diebus inutiliter consumptis et solo Andree Batori ex primoribus cum non-contemnendis copiis ad eum veniente. (U. o.)

¹⁵⁶⁾ Per ripam Danubii ad Penteleum est itum. . . : ubi nobis a Vayuoda Transylvano Georgius Basii cum mandatis praesto fuit. (U. o.)

¹⁵⁷⁾ Ladislaus Macedo Budam ad reginam celeri cursu ire iubetur. Petitur regina, ut fratrem suum Ferdinandum et in ejus absentia presides Austriae pro subsidiis, antea petitis, regi quam primum submittendis urgeat et maxime pro tormentis bellicis, quibus hostem instructissimum audieba-

mus, nos non valde abundamus, deinde ut regina urgeat Bohemos quoque et copias bohemicas. (U. o. 240. és 763. ll.)

¹⁵⁸⁾ Idem agere iubetur Nadastinus apud alios Imperii principes, qui tunc Spirae conuentum Imperialem habebant. (U. o.)

¹⁵⁹⁾ Colocense secretamente per lo Vescovo di Bosna persuade al Re, che mandi ambaxatori al Turco, et addomandi pace; et si non si può havere altramente, che li dia tributo. (Burgio 1526. évi júl. 22-iki jelentése. *Relationes CXV* db. in *Mon. Vatic.* II. I, 428. Praynál: *Epist. Proc.* I, 267.)

¹⁶⁰⁾ Vix posse esse, ut intra 20 vel etiam 30 dies tantum exercitum habeamus, ut cum hoste, sine aperta ruina nostra, manum conserere possimus. (Praynál: *Epist. Proc.* I, 268.)

¹⁶¹⁾ Esse omnia sera, et tunc, quidquid dicamus, in extremo periculo. (Praynál: *Epist. Proc.* I, 269.)

¹⁶²⁾ Cum Tolnam intraret, habuerit ad quatuor vel paulo amplius equitum milia. (Brodarics i. h. 240. és 764. ll.) Egy egykorú német újságlap szerint a király Tolnán alig 4 ezer gyalogost talált egybegyűlve. (*Neue Zeitung* a M. N. Múz. kvtárában. *M. Könyveszemle* 1876. I, 10.)

¹⁶³⁾ Kupelwieser szerint többnyire Morvában és Felső-Magyarországban toborzott 1100 lovassal és 300 gyalogossal. (*Die Kämpfe* 234. l.)

¹⁶⁴⁾ Affuit et Hannibal Carthaginensis Cyprius cum mille trecentis peditibus, pontificis pecuniis conductis. Venerunt et aliae pedestres pontificis copiae, quae omnes in unam summam collectae, efficiebant quatuor peditum millie, armis et robore militum eleganter instructae. Atque ex hoc numero, duce Leonardo Gnoiensii Polono . . . et ad hoc ipsum praecipue conducto, Poloni mille et quingenti, qui rebus omnibus, quibus hoc militum genus commentari solet, alios peditatus longo anteibant. (Brodarics i. h. 240. és 764. ll.)

¹⁶⁵⁾ Budán 1526 júl. 31-ikén kelt levelében mondja: Stephano Verbez have ragunato la gente di alcuni Contadi, et cum sei milia cavalli va a Colocense. (*Relationes CXVII* db. in *Mon. Vatic.* II. I, 432—33.)

¹⁶⁶⁾ Cumque venisset rursus ad Batam, Rox fecit confessionem puram et eucaristiam summavit deuotione magna. (Szerémi: *Epist. de perd.* cap. XXXV. p. 118.)

¹⁶⁷⁾ Kemálpaszáde: *Mohács-Néme* Thúrnyál i. h. I, 231.

¹⁶⁸⁾ Egre a suis impetrat, ut retro aliquantulum concedant, ut se cum exercitu regio conjungi patiantur. (*Acta Tomic.* VIII, 245. Bonfinnál i. h. 768. l.)

¹⁶⁹⁾ Ipse (Tomori) rursus ad suos, qui ultra, illam aquam in castris erant, cum Petro Perenni proficiscitur, illos quoque, si id ei persuaderi possit, in castra regia secum adducturus. (Brodarics in *Actis Tomic.* VIII, 242. Bonfinnál i. h. 765. l.)

¹⁷⁰⁾ Jászai és Ráth tévesen aug. 19-ikére teszik a királynak Mohácsra való érkezését (*A magy. kir. hadjáratai*, 286. l.), de egy okirat, melyet a király Várdai egri püspök számára kiállított, bizonyítja, hogy aug. 19-ikén ő még Báltán volt. (L. Knauz: *Magy. Sion* IV, 205—206. s a jegyzetét.)

¹⁷¹⁾ Affuit Banus etiam Croatiae, die dominica, qui pugnam praecessit,

cum elegantissimis copiis: fuere ad tria millia equitum, ac non ita multi pedites. Venerant cum eo Joannes Tahii, Joannes Banffii, et nonnulli alii ex regni Sclauoniae proceribus. (Brodaries: *Acta Tomiæ*. VIII, 246. Bonfinál i. h. 768. l.)

¹⁷²⁾ Venit postridie eius diei mane rege etiam instruente (nam eo etiam die creditus est hostis in praelium descensus) Simon de Erdewd, episcopus Zagrabiensis, cum fratre Petro Erdewdü, cum septingentis amplius equitibus, viris, equis, armis decenter instructis. (U. o.)

¹⁷³⁾ Aduenit eodem fere temporis momento Stephanus Azel, cum 300 equitibus ferme, quos Joannes Bornemiissa regi in subsidium miserat, cum aliquot millibus aureorum, supremum a patre filio alumno munus. (U. o.) A küldött aranyok számát Istvánffi 10 ezerre teszi. (*Hist. Lib.* VIII. p. 79.)

¹⁷⁴⁾ Venit circa serum eiusdem diei, Joannes Zerechen, supra 2000 peditum, eorum qui circa Drauum colunt, et insignes sagittarii habentur, ducens partim in suis, partim in capituli Quinqueecclesiensis possessionibus collectorum. (U. o.)

¹⁷⁵⁾ Venerunt et alii plures intra illud triduum, illi præcipue, qui propinqui erant et in his Philippus More episcopus Quinqueecclesiensis, et frater eius Vladislaus More. (U. o.)

¹⁷⁶⁾ Nondum ex Buda naves venerant, que tentoria et alia in castris regi necessaria deferebant. (U. o. *Acta Tomiæ*. VIII, 244 és Bonfinál i. h. 767. l.)

¹⁷⁷⁾ Brodaries in *Actis Tomiæ*. VIII, 244. Bonfinál: *Clades* i. h. 767. l.

¹⁷⁸⁾ Szerémi szerint In campo Mohach plus quam una mense iacebant utraque partes t. i. a magyar és a török sereg (*Epist. de perd.* cap. XXXV, p. 119), de ez nyilvánvaló tévedés, a mi egész előadásunkból kitetszik.

¹⁷⁹⁾ Kupelwieser: *Die Kämpfe Ung.* 237. l.

¹⁸⁰⁾ Have mandato Colocense cum X. milia per ritardare un poco lo inimico. (Burgio báró 1526 aug. 25-iki budai levele Rómába. *Relationes in Mon. Vatic.* II. I, 450.)

¹⁸¹⁾ La Maestà Sua è rimasta cum lo resto (t. i. seregének 15 ezer harcosával) in Mogach, et aspettava lo Bano di Croatia cum la gente sua. (U. o.)

¹⁸²⁾ Egyik rendeletét közli a körmön-di levéltárból hasonmásban, szövegolvasással és magyar fordításban Fraknoi: *A Hunyadiak és a Jagellók kora* cz. művében. 504. l.

¹⁸³⁾ Destitutur ab omnibus, cum hostem in penetralibus sentiret, Deo et fortune se committere caputque et regnum suum se post biduum, hostibus objecturum. (A lengyel követ, Joannes Dantiscus I. Zsigmond lengyel királynak. Granada 1526 decz. 6. *Acta Tomiæ*. VIII, 372.) Mind-ezekből kitetszik, hogy az az önhittség, önbizalom és kihívó elbizakodottság, mely Lutfi pasa rajza szerint Lajos királyt jellemzi, öreá egyáltalán nem illik. (*Az Oszmán-ház tört.* Thúrnyál i. h. II, 15.)

¹⁸⁴⁾ Venerunt et Alexii Thurzonis ducenti fere pedites cum aliquot

machinis. (Brodaries in *Actis Tomiæ*. VIII, 246. Bonfinál: *Clades* i. h. 768. l. Istvánfinál: *Hist. Lib.* VIII. p. 79.)

¹⁸⁵⁾ Eodem tempore venerunt ex Buda naves tormentis bellicis majoribus et minoribus, pulvere item bombardico et quibusdam aliis ad pugnam necessariis plena, novem etiam machinas a Viennensibus missas advehentes. (*Acta Tomiæ*. VIII, 246. Bonfinál i. h. 768. Istvánffi: *Hist. Lib.* VIII. p. 79.) Ezeket érti Dselálzáde, mikor mondja, hogy »a Tuna hátán is hajókon és dombázokon minaretnagyságú ágyúkat hozatott». (*Az országok osztályai* Thúrnyál i. h. II, 157.)

¹⁸⁶⁾ Tormenta bellica omnia, et illa, quae in acie fuerunt, et ea quae partim in castris, partim in navibus remanserunt, habuit hostis. (*De confl.* in *Actis Tomiæ*. VIII, 251. Bonfinál: *Clades* i. h. 773. l. Istvánfinál: *Hist. Lib.* VIII. p. 82.)

¹⁸⁷⁾ Ex quo incredibili dolore est affectus. (U. o.)

¹⁸⁸⁾ Multi id pro infausto omine habuere. (U. o.) Istvánffi, ki a király kimult nemes lovát *absolutae nigredinis*-nek tudja, azonkép mondja: quam rem complures ut male ominatam in pejus interpretati fuere. (*Hist. Lib.* VIII. p. 74.)

¹⁸⁹⁾ Az aug. 19-ikén Báttán kelt okirat megvan a primási világi levéltárban, onnan közölte Knauz: *M. Sion* IV, 205—206.

¹⁹⁰⁾ Kupelwieser: *Die Kämpfe Ung.* 236. l.

¹⁹¹⁾ Lutfi pasa: *Tevarik-i-ál-i-Oszmán* Thúry Józsefnél: *Török történelméről* II, 10.

¹⁹²⁾ *Neue Zeytung* a M. R. Múz. kvtban. *M. Könyvszemle* I, 10.

¹⁹³⁾ *Georgii Sibuti Medici, Poetae et Oratoris Panegyricus*. Bécs 1528.

¹⁹⁴⁾ *Sub umbra alarum tuarum. Epitome regii*. Hága, 1530.

¹⁹⁵⁾ Rex tum per litteras crebras, tum per nuncios frequentes admonuerunt Joannem, tunc Wajwodam Transiluanensem, nunc regem, ut comparatis in Transilvania viribus, cum exercitu in auxilium suum primo quoque tempore veniret. Ille promisit quidem se sine ulla more in regis suis subsidium cum omnibus Transiluanensibus viribus venturum, tamen antequam Turea cum rege confligeret, non venit. (VII. Kelemen pápához 1530 febr. 15-ikén intézett levelében. *Cod. Epist.* 37. l.)

¹⁹⁶⁾ Sub pena infidelitatis ei mandabatur: ut ad regem dies ac noctes festinaret. (*De confl.* in *Actis Tomiæ*. VIII, 239. Bonfinál: *Clades* i. h. 763. l.)

¹⁹⁷⁾ Vajvode et suorum adherentium machinatio regis, cladis et interitus et Turci victoria non parva occasio fuit, mondja Ferdinánd 1526 decz. 17-iki követi utasításában. (*Acta Tomiæ*. VIII, 279.)

¹⁹⁸⁾ Altri dicono — írja Burgio báró pápai követ 1526 szept. 5-iki pozsonyi tudósításában — che havea intelligencia cum il Turco. (Theinernél: *Mon. Vat.* II, 799.)

¹⁹⁹⁾ Propter intelligentiam Vajvodae, de qua hic suspectus est. (Budán 1526 jún. 30-ikán kelt s Rómába írott levelében. Praynál: *Epist. Proc.* I, 259.)

²⁰⁰⁾ B. Burgio pápai követ 1526. évi jún. 13-iki jelentése.

²⁰¹⁾ B. Burgio 1526. évi jún. 13-iki jelentése.

²⁰²⁾ Quod predictus vojevoda privatam intelligentiam cum imperatore Turcarum habuit.

²⁰³⁾ *Legatio ad Sigismundum*, közzétéve in *Actis Tomic.* VIII, 278.

²⁰⁴⁾ Et desia amsi que lon veult dire doit auoir fait quelque traicte avec le ture, ce que puis facilement croire, car depuis la bataille et mort du feu Seigneur Roy dudit Hongrie lon a bien sceu tan par la deposition d'aucuns prisonniers turez que autrement, que avant que ledit ture y entrait jamais ledit vaivada auoit intelligence avec luy. (Ered. a brüsszeli áll. oklvtárban. Közli Hatvani: *Brüsszeli Okmár* I, 46. Magyarul ugyanó: *Adalékok János király külviszonyai történetéhez*, kiadva Horváth M.: *Kisebb Munkái* I, 323.)

²⁰⁵⁾ Et assi combien quil eust este bien empoint et puissant de XV e XXm hommes pour soy trouuer a la bataille avec ledit feu Roy ainsi quil deuoit et tenu estoit jamais ny luy ny les siens ne si sont trouuez. (U. o.)

²⁰⁶⁾ Nullum subsidium, quad tamen nunquam non apud se habuit, ad Mtis multiplicem requisitionem prestatit, quin immo suam Mtatem in castris agentem deseruit. (*Legatio ad Sigismundum* in *Actis Tomic.* VIII, 278.)

²⁰⁷⁾ Cum non contemnendis copiis equitum et peditum in procinetu esset, ut regi presto fuisset . . . pugne non interfuit, immo a domino suo in suprema necessitate descivit. (U. o.)

²⁰⁸⁾ Ludovicum ipsum regem, generosum principem, in acie pugnam fortiter capescentem nefarie destituit, non sine gravissima procerum et omnium regni statuum clade, regnum vero Ungariae ad has calamitates, ad hanc summam rerum omnium penuriam perduxit, adeo ut populus omnis, nisi provinciae Mtatis suae hereditariae annonam illis suppeditarent, fame periclitarentur. (*Acta Tomic.* X, 289.)

²⁰⁹⁾ Dicebant magnates: Serenissime Rex, ne veniat ille proditor, quia timendum est ab eo Regie Majestati et nobis universis. Idem est exclusus de consortio nostro. (*Epist. de perd. regni Hungar.* cap. XXXV. p. 119.)

²¹⁰⁾ Erat fama non vulgaris, cum iam ante nescio quam mutuum cum Turca inuisse confederationem, non paruumque diu antea de se affectati regni Hungariae multis ex causis praebuerat suspicionem, quae tandem hac sui tarditate omnium testimonio est confirmata. (*Cod. Epist.* 37—38. II.)

²¹¹⁾ Potissimum vero erit adhortandus dominus vojevoda Transilvanie, ut . . . nunc modis omnibus admittatur, ut in tanta regni illius calamitate et fidei et animus suum declaret nomenque et famam suam, quam ante non vulgaribus gestis sibi comparavit, minui non sinat. (*Legatio Nicolai Nipszicz* in *Actis Tom.* VIII, 212.)

²¹²⁾ Szapolyai János levele Zsigmond lengyel királyhoz. Tarnow, 1528. aug. 5. (*Acta Tom.* X, 351.)

²¹³⁾ Melius a nomine conscribi potuit, mondja Krziéki András lengyel püspök Szidlowiecz kancellárhoz intézett levelében. (*Acta Tomic.* X, 198.)

²¹⁴⁾ Ad omnia se, quaecumque regia Maiestas iubeat, esse paratum. Sibi tamen videri illud consilium longe esse salutaris, quo ad regem venire iuberetur. (U. o. *Acta Tom.* VIII, 239. Bonfinnál 763. I.)

²¹⁵⁾ Nunciabat et illud Vayuoda; per Joannem Statilium, venire secum ex Transsylvania copias cum numero, tum robore militum ita praestantes, vt in eis posset rex vel praecipuum ponere spem victoriae. (*De confl.* in *Act. Tom.* VIII, 243. Bonfinnál: *Clades* i. h. 766. I.)

²¹⁶⁾ Sanudonál i. h. XLIII, 244. Jászainál: *A m. nemz. napjai a mohácsi vész után* I, 310. Jovius is ily értelemben beszél. L. Engel: *Gesch. d. ungr. Reichs*, III, 295.

²¹⁷⁾ Kerékgyártó: *MO tört.* III, 2.

²¹⁸⁾ Sacrosanctam coronam a prima usque adolescentia; per omnes artes ambiisset. (*Vng. rer. Lib.* VII. p. 283.)

²¹⁹⁾ Coronam ab adolescentia per omnes artes ambivisse et affectasse dicitur. (A magyar nemzethez 1527 jún. 29-ikén intézett szövegében. *Acta Tomic.* IX, 223.)

²²⁰⁾ Szalaynál: *MO. tört.* III, 618. I. jegyz.

²²¹⁾ Astabat Petrus Korlot coram Rege sub tentorio, supplicabat et obsecrabat a Rege Majestate arcem Trenczien. cum tota possessione sua; et alii nobiles similiter per infidelitatem suam. Ait Rex Ludovicus: «Quid rogatis, ad quid petitis, nescio, quod se forte alius erit heres Hungarie.» (*Epist. de perd. Regni Hung.* cap. XXXV. p. 119.)

²²²⁾ Nihil esse consultius, quam si vojevoda Transilvanus cum Transalpino . . . vel a tergo aggrederentur hostem, nihil tale cogitantem, vel illo recto contra regem tendente ipsi junctis viribus Traciam omni presidio nudatam invaderent. (Brodaries: *De confl.* in *Act. Tomic.* VIII, 238. Bonfinnál: *Clades* i. h. 762. I.)

²²³⁾ Ita enim fore, ut hostis vel opprimeretur in medio, vel certe ab incepto desistere atque ad sua defendenda redire cogeretur. (U. o.)

²²⁴⁾ Summa mandatorum hec erat: Vojevodam valde ancipitem esse, quidnam agere debeat, ob tantam, qui ad eum missi illis diebus fuerant, nunciatorum varietatem. Venisse ad se primum aliquot literas regias, deinde frequentes nuncios, in quibus Casparum etiam Horvat de Vingart . . . quibus ad regem venire iuberetur; venisse postea Urbanum Batiani, qui consilia quedam de hoste a tergo cum vojevoda transalpino aggreduendo ad se detulerit; venisse postremo Stephanum Bathori de Somlio, qui rursus priora illa mandata repeterit, non revocatis aperte iis, que per Urbanum Batiani fuerant nunciata, atque ita prorsus se incertum esse, quid inter tot consiliorum mutationes agere vel quodnam horum mandatorum ezequi debeat. (U. o. *Acta Tomic.* VIII, 239. Bonfinnál i. h. 762—63. II.)

²²⁵⁾ Fessler: *Gesch. d. Ung.* VI, 302.

²²⁶⁾ Kápolnai: *A mohácsi hadjárat 1526-ban* i. h. II. évf. Szalay szerint is azon kérdésre, hogy sietett-e, mint kötelessége vala, a király táborába a vajda? lehetetlen igent mondanunk, bár a bűnösséget reá nem annyira e körülményből mondja, hanem inkább 20 év óta követett irányja miatt. (*MO. tört.* III, 618.)

²²⁷⁾ Quum necdum quicquam tale in apertum prodierit (hogy t. i. Szoliman segítségével magyar trónra jutni óhajtott), ipseque etiam adepto regio nomine id negaverit, nos rem dubiam pro certo affirmare non possumus. (*Hist. Lib. VIII. p. 83.*)

²²⁸⁾ Kupelwieser: *Die Kämpfe Ung.* 250. l.

²²⁹⁾ Non parvum spei erat in domino vojevoda nostro Transilvanie, írja Thurzó Elek Pozsonyból 1526 szept. 20-ikén Zsigmond lengyel királynak, qui adhuc omnem exercitum suum salvum et integrum habet, sed nihil potuit adhuc nobis constare, ubi locorum sit et quidnam pre se habeat. (*Acta Tomic. VIII., 225.*)

²³⁰⁾ Qui eo prelio non interfuit.

²³¹⁾ Zsigmond lengyel királyhoz 1526 szept. 13-ikán intézett levele. (*Acta Tomic. VIII., 216.*)

²³²⁾ Mohács-Néme i. h. I, 274.

²³³⁾ Kupelwieser: *Die Kämpfe Ung.* 253. l.

²³⁴⁾ Verancsics szerint «János király az evangeliomból meglátatá, hogy ha az tereket segítségül híhatja. Az cseri barátok ezt lelik az evangeliomba: hogy az ki vele jót tiszén, az az ő atyjafia». (*Memoria rer. ad. an. 1527. Összes Munkái II, 28.*)

²³⁵⁾ Nam comes Nicolaus de Salm valetudinem aduersam excusaverat. (Brodaries: i. h. és Istvánfi: *Hist. Lib. VIII. p. 76.*)

²³⁶⁾ Locus erat relictus Comitū Palatino, qui licet aeger pedibus, et vir equo insidens, tamen modo in primo, modo in secundo agmine diligentissime versabatur. (Brodaries i. h. *Acta Tomic. VIII., 247.* Bonfinnál i. h. 769. l.)

²³⁷⁾ Alexander bíbornok és pápai legatus ét félénknék mondja. (*Naplója ad an. 1538 nov. 12. Közzétéve a Nuntiatgeberichte IV. köt. 240. l.*) Ugyanigy nyilatkozik róla Held Mátyás császári orator közlése alapján Morone. (1559 aug. 12., 15. feljegyzéseiben. *Nuntiatgeberichte IV., 407—408.*)

²³⁸⁾ L. Deelälzáde Musztafa XVI-ik sz. történetirő jellemzését Thúrynál: *Török történetirők II, 188.*

²³⁹⁾ L. Szmolka Szaniszló cikkét a *Századok* 1883. évf. XVII. 14.

²⁴⁰⁾ Ezt felpanaszolja az egykorú Ursinus Velius Gáspár is. (*Oratio habita in Albaregali a. 1527.*) Várdai Pál egrí püspök szerint a mohácsi csata elvesztett Deo propter peccata nostra non propitio, vel inscitia ducum. (I. Zsigmond lengyel királyhoz intézett 1526 szept. 13-iki levele. *Acta Tomic. VIII., 216.*)

²⁴¹⁾ Plurima exhibuerat nec modica sua virtutis argumenta, sepius cum hoste congressus, írja Brodaries az egvik fővezérről. (*De confl. in Actis Tomic. VIII., 233.* Bonfinnál: *Clades* i. h. 757. l.)

²⁴²⁾ Brodaries, i. h.

²⁴³⁾ Kemálpasazáde: *Mohács-Néme* Thúrynál i. h. I, 217. Ugyanó szerint «a gonoszoknak legravasabbika és legderekabbja volt a nyomorult és szerencsétlen királynak fővezére, Tomor Pauli, a ki azon országban híres vezér s a csatatéren egy második Iszfendiár (híres perzsa hős) volt. Olyan volt ez, mint a kemény vas: mennél több csapást kapott, annál kemé-

nyebbé lett. Ha mint egy veszett kutyát agyon ütötték volna, talán még akkor is föléledt volna. Mikor rohanni kezdett, mint az özönlő Nilus, és bömbölt, mint a dühös elefánt, még a tigriek és oroszánok is kitértek volna előle. (U. o. I, 248.) Ferdi említi «a bátorságáról és vitézségéről ismeretes Papasz (pap, érsek) nevű híres gyaurt». (*Szulejman szultán tört.* Thúrynál i. h. II, 62.) Deelälzáde «a barata néven ismeretes é. vitézségéről híres nyomorult papot». (*Az orsz. oszt. i. h. II, 163.*)

²⁴⁴⁾ Burgio báró azt írja 1526 júl. 31-ikén a pápai titkárnak: Lo fratello del Vayuda have fatto bona gente. Have quatro milia fanti Moravi et gente di cavallo in bon numero, ultra di li suoi coloni. (*Relationes Orat. Pont. CXVII db. in Mon. Vat. II, I, 432.*)

²⁴⁵⁾ Rex animis ac suffragiis omnium a singulis secreto exploratis, cum multo maioris partis vota in Monachum inclinare videret, cum cum comite Georgio Scepusiensi, fratre Vayuodae, totius exercitus imperatorem declarat. (Brodaries: *De confl. in Actis Tomic. VIII., 241.* Bonfinnál: *Clades* i. h. 764. l. és Istvánfi: *Hist. Lib. VIII., p. 76.* Azonk. l. Burgio báró 1526 aug. 25-iki tudósítását Budáról: *Relationes CXXIX. db. in Mon. Vatic. II, I, 449. l.*)

²⁴⁶⁾ Non omnibus eam ducum, praesertim Monachi, declarationem approbantibus, quibusdam etiam satis graviter id ferentibus. (Brodaries, i. h.)

²⁴⁷⁾ Diu est multumque reluctatus, nunc regularem professionem, nunc imperitiam ac virum suarum tanto oneri ferendo imparitatem causatus, se tanto oneri omnino imparem, ut qui tale bellum, quale tunc sine Mtati instaret, ne oculis quidem unquam vidisset, neque id onus ullo pacto subiturum, si rex caput ei amputare juberet. (U. o.)

²⁴⁸⁾ Utrumque in magnis expeditionibus versatum et ducendi exercitus aliis omnibus, quos Hungaria haberet, peritiorem. (U. o.)

²⁴⁹⁾ Qui et ipse diu est eam provinciam pertinacissime deprecatus. (U. o.)

²⁵⁰⁾ Tandem ea lege consensit, quod ei nemo alius, nisi frater Paulus . . . collega daretur, utque, ubi frater advenisset, liberum esset ei statim hoc munere sese abdicare, quod facile fuit concessum. (U. o. in *Act. Tomic. VIII., 233., 241., 242.* Bonfinnál: *Clades* i. h. 764. l.)

²⁵¹⁾ Ferdi: *Szulejman szultán tört.* Thúrynál i. h. II, 66.

²⁵²⁾ Thúrynál: *Török tört.* Függelék II, 393.

²⁵³⁾ A bátor hősök (törökök) hajnal hasadtával az éj beálltaig tusakodtak az ellenséggel (magyarokkal) s miután mind a két részről sok fejet levágtak, sok vért kiontottak, sok keblet átszúrtak és sok májat felhasítottak, a hit bajnokai mind táborba szálltak. (Thúrynál: *Függelék. II, 393.*)

²⁵⁴⁾ Consumpti sunt illie tres dies, qui pugnam antecesserant, partim in pugnae preliis, quae asiduae fiebant, maiori semper hostium quam nostrorum damno. (Brodaries in *Actis Tomic. VIII., 246.* Bonfinnál i. h. 768—69.)

²⁵⁵⁾ Kápolnai: *A mohácsi hadjárat 1526-ban* i. h. 1889. évf. 203. l.

erre vonatkozólag írja: »ha a király Tomorinak a haditanácsban előadott tanácsát elfogadja s a magyar sereg a moesárokból kifejlődő, föltötte hosszú török menetszlopok éleit Baranyavár, Bán és Kisfalud előtt megtámadja, akkor igen valószínű, hogy a török sereg nem győzelmet arat, hanem föltötte érzékeny veszteséggel üzetik vissza!»

²⁵⁶⁾ *Az Oszmán-ház tört.* Thúrynál i. h. II, 14.

²⁵⁷⁾ *Mohács-Náma.* Thúrynál i. h. I, 235.

²⁵⁸⁾ Az 1526. évi fethnám: e frója a visszavonulást, mit sem tudva a magyar haditanács rendeletéről, *gyávanságra* magyarázza s miatta Tomorit érdemtelenül lepiszkolja. Szerinte »Timur Pauli félnék s ördögös pap, nesztét véve a török közeledésének, nem lévén elég bátorsága helyt állni, visszafordult a nyomorult királyhoz». (Thúrynál: *Függelék.* II, 393.)

²⁵⁹⁾ Il re have accampato apresso Mogach, vicino ali inimici quatro miglia Ungareski, che sono XX. o, XXV. Italiani. (B. Burgio 1526 aug. 25-iki levele in *Mon. Vat.* II, I, 450.)

²⁶⁰⁾ Erat in eo loco ingens et late planities, nullis neque silvis neque virgultis neque aquis neque collibus impedita, mondja Brodaries (*Acta Tom.* VIII, 248. Bonfinnál i. h. 765. és 770. ll.) Ugyanígy Istvánfi (*Hist. Lib.* VIII, p. 77.) és b. Burgio pápai követ is: et gia in mezo di Sua Maestà et lo inimico non sono più né fiumi né monti, né boschi. (Buda, 1526 aug. 25. *Relationes Orator. Pontif.* CXXIX db. in *Mon. Vatic.* II, I, 450.) Ez okból a Kupelwieser térképén feltüntetett erdőséget és cserjészetet (*Die Kämpfe Ung.* 243. l. és Fraknóinál: *A Hunyadiak és Jagellók kora.* 507. l.) Rónai Horváth Jenő kifogásolja. (*Magy. Hadikronika.* I, 356.) Azt hisszük, Brodaries közlést Kápolnai felfogása értelmezi, ki Lipszky mult század elejéről való térképére hivatkozva, csakis a Földvártól a Karasiczáig terjedő területet mondja erdőnek, a Földvártól Mohácsig terjedőt pedig erdőtlennek, úgy hogy a szultán a Törökdombról a mohácsi sikot egészen átpillantotta, viszont a magyarság tekintete csak a földvári terephullámig láthatott. (*A mohácsi hadjárat 1526-ban* i. h. II, 442.)

²⁶¹⁾ A mit Kemálpasazáde mond, mintha az ok az lett volna, hogy a régi időben ott vívtak (a magyarok) esatát a tatárokkal, a kiken győzedelmeskedtek (*Mohács-Náma.* Thúrynál i. h. I, 232.), nyilván figyelmet sem érdemel. Különben Ferdé is erre *czéioz*, mikor a Mihads mezejét »a szerenese helyének és az iidv országútjának» mondja. (*Szulejman szult. tört.* Thúrynál i. h. II, 62.) Említi e dolgot Dselálzáde is. (*Az orsz. oszt.* Thúrynál i. h. II, 157.), de *téved* Thúry, mikor azt hiszi, hogy a Mohács és Mohi nevek hasonlatossága szolgál az állítás alapjául, mert Mohi pusztán őseink ütközete a tatárokkal ugyancsak nem volt szerenés.

²⁶²⁾ »Mikor felmentek egy magas dombra, írja Dselálzáde, meglátszott Mihács mezeje, a Tuna vize mint egy tenger terült el s partján, a föld színét szélesen elborítva, egy szerenésetlen hadsereg állott esatarendben. (*Az orsz. oszt. oshúljai.* Thúrynál i. h. II, 160.)

²⁶³⁾ Brodaries egy *mér földet* említ. Kápolnai kimutatja, hogy csak 2500 lépésnyi olasz mér földet érthetett. (*A mohácsi hadjárat* i. h. II, 203.)

²⁶⁴⁾ Kemálpasazáde: *Mohács-Náma.* Thúrynál i. h. I, 236.

²⁶⁵⁾ Az 1526. évi fethnám szerint a szultán »a Tuna hátán emberekkel megrakott, hegynagyságú s krokodilusokhoz hasonló néhány száz hadihajóval a legszerenésesebb órában kiindult szultánsága székhelyéről». (Thúrynál: *Tör. Tört.* Függelék. II, 390.) Szulejman *Naplója* szerint »a hajóhad és a sajkák összesen 800 darab», júl. 10-ikén Belgrádba érkeztek. (Thúrynál I, 307.) Ferdé közlése szerint is »összesen 800 hajó szereltetett fel teljesen. Néhány nagyobb fajta hajóra faltörő nagy ágyúkat is raktak a szemendirei és belgirádi sárkánytorkú ágyúkból s ilyen módon a Duna vizén, mely valójában tenger, hatalmas hajós sereg állítottatott ki.» (*Szulejman szult. tört.* Thúrynál i. h. II, 60.) Dselálzáde Musztafa szerint »a Tuna hátán levő 800 hajó is — mely kigyótestű, vázázó ágyúkat és hadbontó, emberpusztító zárbuzánokat hozott és sárkány módjára harezoló hősökkel volt megrakva — szintén megérkezett», t. i. Péterváradhoz. (*Az orsz. oszt.* Thúrynál i. h. II, 152.) Pecsevi szerint »Stambulból 800 darab sajkából álló hajóhad jött» Pétervárad alá. (Vámbery ford. *az Új M. Múz.* X. évf. II, 421.)

²⁶⁶⁾ Ad laevam inter eum locum ac Danubium erat aqua palustris et limosa crebra arundine plena, ubi postea multi mortales perierunt, írja Brodaries i. h. 248. és 770. ll. Ugyanó máshelyt a Csele-patak moesárjáról szólva mondja: Sunt non pauci et illa palustri voragine absumpti s néhányat ezek közül névszerint is előszámlál. (U. o. 250—51. és 772. ll.) Az 1526. évi fethnám szerint a mohácsi esataféren üldözőbe vett magyarok egy részét »agyon vagdalták, más részüket a Tuna vizébe szorítván, belefúllasztották őket, mint Fárao népét». (Thúrynál: *Török tört.* Függelék. II, 394.) A török írók közül Kemálpasazáde a futó magyarokról mondja: »A rossz úton járóknak egy nagy csapata az éj sötétségében eltévesztette az utat s a folyónak rohanva lovastul együtt beleveszt az ingoványba. Másik csapata pedig, mely megmenekült a harez tüzétől, jobbnak tartva a vízbefúllást, a Duna hullámaiba vetette magát. Néhány nap mulva aztán Belgrád és Szemendre mellett vitte a víz a szerenésetlenek hulláit.» (*Mohács-Náma.* Thúrynál i. h. I, 251.) Ferdé szerint is a futó magyarok egy csapata, »a futásra való tért szűknek találván, vízbe ölte magát». (*Szulejman szultán tört.* Thúrynál i. h. II, 69.) Katib Mohammed Záim: »A gyauroknak ama csoportja, melyet a kardok életben hagytak, a Tuna vizébe jött, mint Fárao és Haman népe.» (*Történetek gyűjt.* i. h. II, 374.)

²⁶⁷⁾ Consumpti sunt illic tres dies, qui pugnam antecesserant . . . partim in consultando, quo pacto, in et quo loco cum hoste congregiendum, quem in modum acies esset struenda, ubi rex in acie stare, ubi eques, ubi pedes, ubi bombardae poni deberent. (Brodaries in *Actis Tom.* VIII, 246. Bonfinnál i. h. 768—69. ll.)

²⁶⁸⁾ Erant non pauci, et in his Lampert Gnoinskii, qui consultissimum nimium censerent, si curribus quibus rex maxime abundat, acies vndique cingeretur, ac si intra septa et munimenta certamen fieret, hoc enim pacto futurum dicebant, ut hostis non ita facile nos posset (quod magnopere timendum erat) circumuenire. Approbant hanc struendae aciei formam Radisch Bosich et Paulus Bakith. (U. o.)

²⁶⁹⁾ Demandataque ea cura Gnoinskii et quibusdam aliis, *serius tamen*

quam oportebat, et eo demum vesperi, que in sequentem diem est cum hoste pugnatum. Itaque haec quoque res sicut alia multa fuit neglecta. (U. o.)

²⁷⁰⁾ Egyik katonai szakírónk a mohácsi sereg főerejét éppen a lovasságban látja. (Kápolnai: *A mohácsi hadjárat 1526-ban*. i. h. II, 207.)

²⁷¹⁾ Istvánfi: *Hist. Lib. VIII*, p. 83. Katona: *Hist. Crit. XIX*, 708. Hammer-Purgstall: *Gesch. d. Ösm. Reiches II*, 55.

²⁷²⁾ Egy török történetíró, ki szenvedelmesen foglalkozott történeti események tanulmányozásával, Pecsevi Ibrahim efendi, maga mondja, hogy »a mohácsi ütközet elbeszéléseiről észrevettem, hogy nemcsak az azt tárgyaló történelmi művek, de a szemtanúk hátrahagyott kimondásai is rendszeren egymástól eltérők, úgy hogy az igazság kiválasztásában és összeírásában legnagyobb figyelemmel kellett eljárni. (Vámbéry ford. az *Új M. Múz.* X. évf. II, 422.)

²⁷³⁾ Rónai Horváth Jenő: *Hadi Krónika I*, 359. Kupelwieser: *Die Kämpfe Ung.* 243. I. Kápolnai: *Had tört. Közl. II*, 4-ik melléklet.

²⁷⁴⁾ Deinde diuisus est uniuersus exercitus in duo agmina. (Brodarics, i. h.)

²⁷⁵⁾ Inter hanc (secundam) aciem, et primam, non intercedebant, nisi spacium lapidis iactus. (U. o.)

²⁷⁶⁾ Dselálzáde szerint a hadsereg »centrumát, körülbelül 60.000, vass-testű s lovastul együtt aezélba bujt átkozott képezte». (*Az országok oszt.* Thúrynál i. h. II, 163.) Itt úgy a szám, mint a hadnem egyaránt el van hibázva, mert az első hadvonal centruma *gyalogság* volt.

²⁷⁷⁾ Erant in hoc priori agmine plures ex primoribus, in quibus Antonius Paloczii, Franciscus Homonnai, Gabriel Perennii, Thomas Zechii, Andreas Bathorii, Emericus Czibak, et plures alii. (U. o.) Ezek közül Palóczyt, Drugethet, és Szécsit Istvánfi is említi. (*Hist. Lib. VIII*, p. 79.)

²⁷⁸⁾ In primo agmine, duces belli erant nullo certo loco, sed ubi res postulasset, dextrum eius cornu Banus Croatiae, cum Joanne Thabii, sinistrum, quod Vayuodae Transsylvaniae, si adesse potuisset, designatum fuerat, Petrus Perennii curabat. (U. o.) Hogy ezen szárnyak lovasságból állottak, kitetszik Brodarics e szavaiból: alii huius generis (cataphractorum) equites per primum agmen sparsi sunt. (U. o.) Dselálzáde nem említi szárnyakat, szerinte a centrum lovassága úgy volt elrendezve, hogy minden lovas mellett jobbról és balról két puskás gyalog állott. (*Az orsz. oszt.* i. h. II, 163.)

²⁷⁹⁾ Horum cura demandata fuerat, comiti Joanni Hardegg, viro strenuo et industrio, et qui circa regem ab initio fuerat diligentissime versatus; regi inter paucos charus. (Brodarics in *Actis Tomis. VIII*, 251. Bonfinnál i. h. 769. l.)

²⁸⁰⁾ Tormenta bellica, statim post principia posita erant. (U. o.)

²⁸¹⁾ Tormenta currulia mediocria, quorum ad octoginta habebantur, inter primam et secundam aciem idoneo in loco collocata erant; quanquam, ut statim post principia collocarentur plures censebant, ut priusquam ad manus deventum esset, ea in hostes non tantum terribiles, sed quo magis noceretur, sauciendos et debilitandos explodi aut exonerari possent. (*Hist. Lib. VIII*, p. 80.)

²⁸²⁾ Kupelwieser, Kápolnai, Rónai Horváth i. h.

²⁸³⁾ Dselálzáde: *Az országok osztályai* i. h. II, 162.

²⁸⁴⁾ Secundum agmen, siue illa acies, quam nos statariam appellamus. (U. o.)

²⁸⁵⁾ Később említjük. A zászló Szűzmáriás ezimerét Istvánfi említi: inque medio hujus secundae aciei, quae locum subsidiariae implebat, ingens vexillum Divae Virginis Matris imagine deaurata conspiciendum, a Joanne Dragffio, Bertoldi filio, praetorii praefecto, sustinebatur. (*Hist. Lib. VIII*, p. 80.)

²⁸⁶⁾ Secundum agmen . . . ex equitatu magis constabat, paucos admodum pedites a lateribus habebat. (U. o.)

²⁸⁷⁾ Erat et Stephanus Sliik Boemus, cum aliis Boemis et Morauis: et hi ante regem, regi proximi erant. (U. o.)

²⁸⁸⁾ Ibidem erat uterque aulae regiae praefectus Petrus Corlatkei, et Andreas Trepka Polonus. (U. o.)

²⁸⁹⁾ In eo agmine ante eum ordinem, in quo rex erat, triplex erat ordo, magna, ex parte ex cubiculariis regiis et baronibus constans, quorum dux erat Nicolaus Tharczay, vir et manu promptus, et singulari in regem fide. (U. o.)

²⁹⁰⁾ Ad regis dextram erant, antistes Strigoniensis et Zagrabienensis, nam Agriensis adhuc ex Batha Budam fuerat missus, post Zagrabiensem, Varadiensem, Quinqueecclesiensem, Sirmiensem. (U. o.)

²⁹¹⁾ Duo enim ex praelatis, Jauriensis et Vacienensis ad laeuam positi erant. Post Cancellarium, Nitriensis, Bosnensis, praepositus Albensis et post hunc secretarii ac cubicularii, regis in parte sinistra, pene regem locus erat relictus Comiti Palatino, qui licet aeger pedibus et vix equo insidens, tamen modo in primo, modo in secundo agmine diligentissimus versabatur. (U. o.)

²⁹²⁾ Post proceres simili modo erant hi, quos quisque sibi magis fidos et strenuos pro tutela corporis sui delegerat. (U. o.)

²⁹³⁾ Regi a tergo adhaerebant Czetricz, Mailath et Caspar Horváth, stabuli regii magister. (U. o.) Istvánfi szerint a tergo Stephanus Seliccaeus Bohemus, Joannes Cetricius Silesius, cubicularii, Stephanus Mailatus dispensator, sed vir militaris, ac Gaspar Govatus, stabuli magister adhaerebant. (*Hist. Lib. VIII*, p. 80.)

²⁹⁴⁾ In latere eius dextro, post antistites et secretarios erant illi tres, quibus tutelam regii corporis commissam fuisse diximus. (U. o.)

²⁹⁵⁾ His erat coniunctis post regem et proceres, equitum cataphractorum pulcherrimus globus, 1000 vel paulo amplius cataphractus continens . . . In medio huius globi erat vexillum regis quod Joannes Dragffii iudex curiae, quae tertia est inter seculares a rege dignitas, sustinebat. (U. o.)

²⁹⁶⁾ *Az Oszmán-ház tört.* Thúrynál i. h. II, 15.

²⁹⁷⁾ *Az országok osztályai.* Thúrynál i. h. II, 157.

²⁹⁸⁾ *Az orsz. oszt.* Thúrynál i. h. II, 160.

²⁹⁹⁾ I. Kápolnai: *A mohácsi hadjárat 1526-ban* i. h. II, 452.

³⁰⁰⁾ Ugyanó II, 242.

³⁰¹⁾ Ugyanó II, 444. azonk. v. ö. Kupelwieser: *Die Kämpfe Ung.* 248. l.

³⁰²⁾ A *Neue Zeytung* (a M. N. Múz. ktárában) szerint a király semmit sem tudott az ellenség felől. Nem volt pénze, hogy kémekeket tartson. (*M. Könyveszema* I, 10.)

³⁰³⁾ Illi magis quam ulli alii constare per frequentes exploratores et transfugas, qui ad eum assidue veniebant. (*Acta Tom. VIII, 244. Bonfinál* i. h. 767. l.)

³⁰⁴⁾ Habere se viros hostium, licet hi numerosi sint, plane exploratas. (Brodaries in *Actis Tom. VIII, 245. Bonfinál* i. h. 767. l.)

³⁰⁵⁾ Exploratum sibi erat, habere quidem hostem ingentem vim hominum et tormentorum: exercitum tamen eius imbellem esse et inermem: vix decimum aut vigesimum quemque telum aliquod habere, quo nocere possit. Illud etiam esse sibi compertum dicebant, omnem illam strenuam olim et invictam Turcarum manum primum sub Belgrado, post in expugnatione Rhodi cecidisse. (*De confl. Acta Tom. VIII, 242. Bonfinál: Clades* i. h. 765. l.) Mikor Tomori Páltól a király tudakolta a török sereg nagyságát, 300 ezerre tette annak számát, de csakhamar, újabb kérdésre, hozzátette, subdidit repente ille, non esse hostes propterea magnopere formidandos, esse enim illam multitudinem et inermem magna ex parte, et imbellem. Összesen valami 70 ezerre tehető. (U. o. *Acta Tom. VIII, 244., Bonfinál* 767. l.)

³⁰⁶⁾ Ad haec, occulta quaedam Pauli Thomorii, cum magna hostilis exercitus parte, consilia, cum his scilicet, qui vel Christiani ipsi, vel Christianis parentibus nati erant, et qui tormentorum bellicorum apud hostem curam habebant, partim Germani, partim Italici generis. (*De confl. in Actis Tom. VIII, 245. Bonfinál* i. h. 768. l.)

³⁰⁷⁾ Báró Burgio pápai követ mondja, hogy egy Tomoritól kapott levélben ez leírja az egész török hadsereget, que have inteso per certi servitori suoi, che si son fugiti dal campo. (Buda, 1526 jún. 30. *Relationes Oral. Pontif. CVII db. in Mon. Vat. II, I, 406. Latinul Praynál: Epist. Proc. I, 254.*)

³⁰⁸⁾ Obwohl man das türkische Heer in der Nähe wusste, hatte man am 28. August im ungarischen Lager doch keine genauere Kenntniss über die Vorgänge im Feindeslager, mondja Kupelwieser tábornok. (*Die Kämpfe d. Ung. mit S. Osm. vor der Schlacht v. Mohacs, 1526.* 241. l.)

³⁰⁹⁾ Aciem... ita extruere placuit, ut quando latius extendi posset, extenderetur, in quo illud est potissimum spectatum, ne ab hoste circumveniremur. (*De confl. in Actis Tom. VIII, 247. Bonfinál* i. h. *Clades* 769.) Kápolnai ez okból úgy vélekedik, hogy a magyar seregben a lovaság nem hat sorban volt felállítva, a mint az akkor szokásban volt, hanem csak négyben. (*A mohácsi hadj. 1526-ban* i. h. II, 444.)

³¹⁰⁾ A török írók említik az akkor e helyt állott templomot, melyet a törökök Pusu-Kilicze: a *lesek templomának* neveztek el. (Pecsevi Vámbéry-nél: *Új M. Múz. X. évf. I, 32. Azonk. I. Hammer-Purgstall: Gesch. d. Osm. Reiches* II, 51.)

³¹¹⁾ Sic suspensis ac expectantibus apparuit, jam sole in vesperam

inclinante, agmen hostium per vallem, que nobis ad dextram subjecta collibus erat, tacite incedens, sola hastarum summitate illud prodente. (Brodaries *Act. Tom. VIII, 248. Bonfinál* 770. l. *Azonk. I. Istvánffi: Hist. Lib. VIII, p. 80.*)

³¹²⁾ Iubet Gasparum Ratkay cum duobus aliis, quos ad custodiam regii corporis deputatos fuisse diximus, ire exploratum, quidnam illi molirentur, et ut eos si possent, ab incepto itinere auertant. (Brodaries in *Act. Tom. VIII, 249. Bonfinál* i. h. 770—71. l. *Istvánffi: Hist. Lib. VIII, p. 80.*) Hogy a kiküldött csapat lovaság volt, kiteszik Brodaries következő szavaiból: Raskay subdit equo calcaria, et illic, quo mittebatur, cum sociis, et tota equitum, qui eis parebant, cohorte festinabat. (U. o. 249. és 771. és *Istvánffi: Hist. Lib. VIII, p. 80.*)

³¹³⁾ Istvánffi szerint az oldalvást kiküldött seregrész *septem millium* equitum numerum continebat. (*Hist. Lib. VIII, p. 81.*) Újabb íróink, Rónai Horváth Jenő (*M. Hadi Krónika* 358.) 7—8 ezerre, Hammer-Purgstall 50 ezerre teszi. (*Gesch. d. Osm. Reiches* II, 52.), de számukat a török írók pontosan határozzák meg. Így Pecsevi szerint Bali bég serege 5 ezerből állottnak mondja, a Khosrevét nem határozza, de Szolakzáde azt írja, hogy a N.-Nyárádhoz küldött egész had száma 10 ezer emberből állott. Kemálpasazáde mondja, hogy a pasa sa végek bégjeit (t. i. a szendrői béget, Bálit és a boszniai béget, Khosrevet) utasította, hogy a vezetésük alatt levő 40—50.000 akindsiből kiválasztván a legvitézebbeket, legerőteljesebbeket s a kiknek legjobb lovaik vannak, ezekkel foglaljanak állást a csataterül kiszemelt síkság egyik szélén, onnan csak távolról szemléljék az ütközetet, a harcban ne elegyedjenek bele, hanem várjanak mindaddig, a míg azt nem látják, hogy a rossz érzelműek hadosztályai állásaikból kiveretve, futni kezdenek: akkor törjenek elő leshelyükből és fogják hátba az átkozottakat. (*Mohács-Néme, Thürynál* i. h. I, 239.)

³¹⁴⁾ Ha Istvánffi jól informál, akkor a tény az, hogy Ráskayék összecsaptak a törökkel. Ezek Kállayt elfogták, de vitéz bajtársai őt ismét kiszabadították. (*Hist. Lib. VIII, p. 81.*) Brodaries mi említést sem tesz a Ráskay-csapat sorsáról.

³¹⁵⁾ Minthogy a török történetírók a mohácsi ütközet eldöntését Bali bégnek tulajdonítják, világos, hogy ez nemesak Ráskay zászlóalját, hanem a Tomori által később ellene küldött Batthyány Ferencz horvát bán hadesapatát is visszavetette s a főtütközetben is résztvett. Kalib Mohammed Záim szerint: »Éppen abban a perczben, mikor a rumilii hadtest már-már vereséget szenvedett, isten ő felségének kegyelme segítségével jöven az iszlám hitének, Szemendire és Belgirád szandzsák-bégje, Jahja-pasa-oglu Kodsza Báli bég, hátba fogta a gonoszmiwü király gyalogságát és aprítani kezdte. Egy elbeszélésben az van mondva, hogy ekkor Jahja-pasa-oglu hadosztálya a gyalogságból 30.000-nél több embert vágott le a vérontó kardokkal. (*Tört. Gyűjt. i. h. II, 374.*)

³¹⁶⁾ Kápolnai: *A mohácsi hadjárat 1526-ban* i. h. II, 444—45.

³¹⁷⁾ Turci deinde ex industria terga vertunt ac nostros insequentes ad insidiarum locum, ubi ingens bombardarum numerus terra et caespite

tectus erat, pertrahunt, excussisque repente tormentis omnibus, partem aliquam nostrorum militum in fugam vertunt, ac tum demum, perturbatis ordinibus, infeliciter est pugnatum. (*Act. Tom. VIII, 219—20.*)

³¹⁴) Joannes Pilczki et Joannes Maczicowski, Poloni, omnes cubiculi regii ministri, a quibus postea ad reginam reuersa multa cognouimus, quae breuitas historica commemorare nunc non sinit. (*Acta Tom. VIII, 251. Bonfinnál i. h. 772. l.*)

³¹⁹) Tormenta ita erant ibi posita, quasi in quadam valle, propter quod nostris longe minus, quam si in plano fuissent, nocere potuerunt et plus terroris quam damni intulerunt. (De conf; Ung. in *Actis Tom. VIII, 248. Bonfinnál i. h. 770. l.*) Másik helyt pedig: plures ex hostibus, quam ex nostris cadunt, donec nostris fortissime pugnantis, hostis cedere sine nostrorum impressione coactus, sui ut nos ad tormentorum loca pertraheret, cepit. (U. o. VIII, 248. Bonfinnál, i. h. 771. l.)

³²⁰) Dubium nostrorum, ut ad illas locorum angustias pertraherent, an ut pugna in sequentem diem dilata, nos ea nocte in castris ex improviso aggressos opprimeret, quod pro ea militum et tormentorum copia, qua abundet, non erat ei difficile factu, vel ut potius non longa praelii expectatione fatigerat. Quidquid in hoc hostis fuerat secutus, non mihi de hoc est compertum. (*Acta Tom. VIII, 248. Bonfinnál i. h. 770. l. Azonk. l. Istvánfi: Hist. Lib. VIII, 80.*)

³²¹) Brodaries i. h. *Acta Tom. VIII, 243. Bonfinnál 766. l.*

³²²) Fuisse regi vel Bude expectandum, vel in alio quopiam remotiore ab hoste loco subsistendum, dum omnes regni vires et auxilia conuenissent. (U. o.)

³²³) Exercitum abducere in aliquem tutiorem locum, vel retro etiam, si hostis eam necessitatē imponat, aliquantulum cedere, minus calamitatis accepturam esse Hungariam, si hostis eam totam a Mohácsio usque ad Posonium peruagatur, ac ferro et igni deuastet, quam si tanti exercitus, in quo rex, et tanta sic procerum nobilium et militum turba, vno praelio deleantur. His enim deletis, quid postea spei regno reliquum esse? (U. o.)

³²⁴) Aduolat repente ex castris, nocte intempesta, ad regem somnum carpentem Michael Podmaniczki, ab optimatibus missus, afferens pro re certa, Caesarem Turcarum Draum iam transiisse, cum magna copiarum parte, reliquam cum omni celeritate traduci, certamen nullo iam modo differri ulterius posse. (U. o. *Acta Tom. VIII, 243. Bonfinnál 766.*)

³²⁵) Rex his quae Podmaniczki attulerat cognitis, et adnoctatis his paucis consultatoribus, quos secum habebat, consultat quid in re tam trepida et ardua agendum esset. (U. o.)

³²⁶) Tunc vero milites ad unum omnes fremere, indignari, sese ab hoste, cui obviam ire oportebat, cum quo manus, si viri essent, forent strenue conserende, abduci, *fugam meditari, non pugnare.* (U. o.)

³²⁷) Acie . . . paulo post solis exortum instructa. (U. o.) Az egykorú *Neue Zeytung* szerint »a magyarok korán reggel kezdették meg a készülést a csatára s 8 órákor vonultak ki a táborból«. (A M. N. Múz. ktárában. *M. Könyvszemle. 1876. I, 10.*)

³²⁸) Tenuit certe nos *tota fere, illa dies* suspensos. Sic suspensis, et expectantibus apparuit, *iam sole in vesperam inclinante*, agmen hostium. (U. o.) Az 1526. évi fethnéme szerint »a két ima ideje között« került arezba egymással a két ellenség. (Thúrynál: Függelék II, 393.) Dselalzáde szerint »az ikindi idején«. (*Az orsz. oest. i. h. II, 162.*) Az 1545-iki Névtelen szerint is »ikindi idején« vette kezdetét a harez, vagyis a délutáni 2—5 óra közt. Ha tekintetbe vesszük, hogy a harez maga másfél óránál tovább nem tartott és hogy a török győzelem kivivásakor az éj már beállt (Dselalzáde i. h. II, 166.), mi augusztus végén hatodfél órákor történik, a harez kezdete mintegy 5 órákor volt. A mit az egyik egykorú német újságlap mond, hogy a csata *reggeli 3 és 4 óra között vette kezdetét*, teljesen hamis (*New Zeytung* a M. N. Múz. ktárában. *M. Könyvszemle 1876. évf. I, 9.*) Egy másik újságlap szerint »8 órákor, mikor a törököket megpillantották, kezdődött meg a magyar ágyúkból a tüzelés és a csatározás, mely így tartott délutáni 4 óráig. A törökök ezen időig egy ágyúlovást sem tettek. A mondott órában indult meg a tulajdonképeni csata«. (*Neue Zeytung* i. h. 10. l.)

³²⁹) Erat post meridiem hora fere tertia. Nec decrant ex primoribus, qui tam longam expectationem peresi, signa receptui canenda, et in castra redeundum censerent. (U. o. 771. l. És Istvánfi: *Hist. Lib. VIII, 80.*)

³³⁰) Quod cum Monachus sensisset, repente ad regem cum collega aduolat, pugnam nullo modo differendam esse monet, minus esse periculi nunc, cum parte copiarum hostilium, quam in posterum diem cum toto exercitu congregi, non esse de victoria dubitandum. (U. o. in *Actis Tomie. VIII, 249. Bonfinnál i. h. 777. l.*)

³³¹) Qui cum a prelio cum hoste conserendo *videretur non alienus*. rex miratus, qua spe eum animum haberet. (Brodaries u. o. 244. és 767. ll.)

³³²) Mirus et incredibilis ac fatalis pene quidam militum ardor ac certa et indubitata in omnium fere animis victoriae spes. Ad haec occulta etiam quedam Pauli Thomori cum magna hostilis exercitus parte consilia, cum his scilicet, qui vel christiani ipsi, vel christianis parentibus nati erant et qui tormentorum bellicorum apud hostem curam habebant, partim germani partim italicus generis. (*Acta Tomie. VIII, 245. Bonfinnál i. h. 768. l.*)

³³³) Ex militibus meis, quos fortissimos habebam, pauci admodum redierunt, et illi vulnerati et contusi. Qui testimonio omnium ita dimicauerunt, *ut si ceteri quoque domini iis similes habuissent, nunc nos ea victoria, que hostis exultat, gauderemus.* (*Acta Tom. VIII, 216.*)

³³⁴) Hostes sua in nostros tormenta tum primum explosissent, ingenti terrore percussi, et consilii inopes (quamquam pilae supra militum capita praetervolantes plus terroris quam damni intulissent) inclinari coepere, et *plerique turpiter aufugere.* (*Hist. Lib. VIII, p. 81.*)

³³⁵) Ad quam vocem rex statim signa canere iubet, et simul cum tubarum clangore, et tympanorum sonitu exoritur clamor, vel cantus potius nostrorum: Jesu Saluatoris nomen inuocantium de more. (U. o.) Dselalzáde szerint a magyarok rohamukban »csodálatos kiabálással tették

zajossá a világot». Máshelyt szerinte «a küzdelem és a haj-huj! kiabálás elvette az emberek eszét». (*Az országok oszt.* Thúrynál i. h. II. 161. és 163.)

³²⁶⁾ »A rettenthetetlenségéről ismeretes barata nevű átkozott vezíre a rumilii hadtestet rohanta meg», írja Katib Mohammed Zám. (*Tört. Gyűjt.* i. h. II. 374.)

³²⁷⁾ Kemálpasazáde: *Mohács-Náme* Thúrynál i. h. I. 240.

³²⁸⁾ Pecsevi történeti kéziratából Vámbéry fordításában az *Új M. Múz.* X. évf. I. 34.

³²⁹⁾ Kupelwieser: *Die Kämpfe Ung. m. d. Osm.* 248—49. II.

³³⁰⁾ Egyik török író, Dselálzáde, ezt jellemzően írja meg: »Mikor a rumelii hadtestet bekeríteni szándékoztak, azt vették észre, hogy a világ-bíró padisah kibontott zászlókkal és csatarendbe állított sereggel közeledik, mire rémület szállta meg a gyaurokat». (*Az országok osztályai* i. h. II. 163.)

³³¹⁾ Hostibus fuisse oppletum (locum Földvár), maxime Janiezaris, quos vocant, qui quicquid erat ultra illius pagi casulas, omnia longo ordine occupabant, inter quos fuisse Caearem, postea fuit cognitum. (Brodariesnál i. h. Bonfinnál 770. l.) Egyik török író, Pecsevi is mondja: »A dízno (Tomorit erti) csak most vette észre, hogy mibe botlott a lába». (*Új M. Múz.* X. évf. I. 35.)

³³²⁾ Kemálpasazáde: *Mohács-Náme* Thúrynál i. h. I. 236.

³³³⁾ Pecsevi Vámbéry fordításában az *Új M. Múz.* X. évf. I. 32., 33., 34.

³³⁴⁾ Az 1526. évi fethnáme Thúrynál: Függelék II. 393.

³³⁵⁾ Szerinte Báli bég a szultán tanácskérésére ezt válaszolta: »A leg-helyesebb eljárás az lesz, hogy a mint a gonoszok egész csordájukkal reánk rohannak, a mi soraink ketté nyílnak, hogy utat adjanak nekik; a mint aztán feltartóztathatatlan sebességgel áthaladtak soraink között, mi oldalba fogjuk őket. Mind e mai napig így szokták a vadászokat vadászni, akár nagy, akár kis számmal voltak s ma is csak így kell eselekednünk». (*Mohács-Náme* Thúrynál i. h. I. 237—38.)

³³⁶⁾ Szerinte Bali bég, Ibrahim pasának kérdésére azt a választ adta, hogy a magyarok rohama hevessége ellen »csak egy mód van, t. i. hadrendjük előtt jobbra és balra szétválni s hátba fogni őket: akkor lesz nekünk ünnep». (*Az országok oszt.* i. h. II. 161—62.)

³³⁷⁾ Szerinte a pogány »az iszlám sereg készkaratos szétválása által létre jött része betört». (Vámbéry ford. az *Új M. Múz.* X. évf. I. 34.)

³³⁸⁾ E Napló mondja: »Az egyik tömeg (t. i. a magyar első csatavonalának tízezer főnyi gyalogsága és a balszárnyon levő 1500 főnyi lovas-ság), — mely tetőtől talpig vassal volt fődve s, vasnyársat tartott kezében — az ellőtt puska- és ágyúgolyókkal teljességgel nem törődve, a legkisebb félelem nélkül vágatott Ibrahim pasa rumilii beglerbég felé. Mivel pedig a rumilii hadtest még szét volt szóródva, nem bírt ellenállni s egy része az uralkodó felé futott. A másik csapat (t. i. az első csatavonal jobbszárnyán levő s Batthyány horvát bán vezérlete alatt álló 1500 főnyi lovaszárny) Jahja pasa oglu és a boszniai beglerbég ellen intézett támadást és kettészakította csatarendjüket. (Thúrynál I. 314—15. (Kápolnai értelmi tévedését,

mintha ez az első csatavonal a török szultán felé futott volna (*A mohácsi hadjárat 1526-ban. Hadtört. Közl.* 1889. évf. II. 450.), l. Thúrynál kiigazítva.

³³⁹⁾ Thúrynál: *Tör. tört.* I. 238. l. 1. jegyz. Nesrinél (*Az Oszmán-ház története* Thúrynál I. 43.) hádsi Evrenosz is kiemeli, hogy »a gyaurokkal való hareznek fortélyá van... mihelyt tömött sorban támadnak, ki kell tenni útjokból és hátuk mögé kerülve buzogánnyal kell őket verni.»

³⁴⁰⁾ L. Kápolnai, Rónai, Horváth, Kupelwieser már többször id. műveit.

³⁴¹⁾ Dselálzáde szerint »minden piszkos a mellette levő feslett erkölcsű nyakast, lóháton ülve magához csatolja és úgy támadnak». (*Az orsz. oszt.* Thúrynál i. h. II. 161.) Nyilván felesleges említeni is, hogy a török író ezzel lehetetlen és kivihetetlen dolgot hirdet, mert ez összekapcsolás a lovasság mozgási képességét bénította volna meg, sőt az egyes lovak elhullásakor rettenetes fennakadást idézett volna elő.

³⁴²⁾ Ez érdekes adatot Dselálzáde-nél találjuk feljegyezve. »Minden feslett erkölcsű gyaur a lándsáját egyenesen magasra tartotta volt, mikor azonban felénk rohantak, egyszerre lebocsátották s a ló nyakára hajolva vágattak». (*Az országok oszt.* Thúrynál i. h. II. 163.)

³⁴³⁾ Ezt Szulejmán *Naplója* világosan mondja: »A gonoszmivű király pedig többi nyomorult katonaságával (t. i. a második csatavonallal) a felséges uralkodóra és az anatólii seregére (t. i. a második török csatavonalra) rohant». (Thúrynál i. h. I. 315.) Lutfi pasa még azt is mondja, hogy »az anatólii hadtestre rohanó gyaurok annak egy részét megverték, de az anatólii vitézek többi része buzgón harezolván a hitért, a gyaurok legnagyobb részét a kardok martalékává tették». (*Az Oszmán-ház tört.* Thúrynál i. h. II. 16.)

³⁴⁴⁾ Ezt Kemálpasazáde is említi, mondván: »A hitetlenek erejéből három Ahrimán természetű részeg páncélos, kezökben fénylő lándzsával, áttörte az elübük álló sorokat, mint a cikázó villám szokta meghasítani a felhőt s ijesztő módon teremt a khalifaság egének napja előtt». Valamennyit a janicsárok összevagdalták. (*Mohács-Náme* Thúrynál i. h. I. 247.) Az eseményt Szolázkáde is említi. Lutfi pasa éppenséggel így adja elő a dolgot, mintha maga Lajos király támadt volna a szultánnak: »A király pedig, mondja, egyenesen a középpontra, Szulejmán szultán állására rohant, de az ágyútelepen nem tudott áthatolni, mert az iszlám padisahja előtt 12.000 puskás, nyilas és alabárdos állott több sorban, ezek előtt pedig az ágyúk egymáshoz valának kötve lánczokkal». (*Az Oszmán-ház tört.* i. h. II. 16—17.)

³⁴⁵⁾ A janicsárok hadosztálya, olvassuk Szulejmán *Naplójában*, összesen háromszor-négyszer támadta meg puskatúzzal és igyekezett visszaszorítani az alávaló gyaurokat. Végre a felséges isten és a proféta segélyével erőt vehén az iszlám népe, visszafordította a gonoszokat s mikor már nem volt erejük újabb támadásra, úgy aprította őket, mint a kutyákat. (Ü. o. I. 315.) Lutfi pasa elbeszélése szerint is a magyarok többször támadtak az anatólii hadtestre, még pedig Lajos vezetése alatt, végre is ezek menekülni kényszerültek. »A hit harezosai pedig úzóbe vették a gonoszmivű

gyaurokat és szekérvárukig oly sok gyaurt vagdaltak le, hogy nem lehet kimondani s a mennyit még soha nem látott senki . . . Magyarország királya pedig nyomtalanul eltűnővén, nem lehetett tudni, hogy mi történt vele.» (Az Oszmán-ház tört. Thúrynál i. h. II, 17.)

³⁶⁴⁾ Neue Zeitung a M. N. Múz. kvttban. (M. Könyvszemle I, 13.)

³⁶⁷⁾ Brodaries in *Actis Tomie*, VIII, 249—50. Bonfinnál 771. l. Hogy a esatát Bali bég oldaltámadása döntötte el, ezt nemcsak a Gülsen-i-mearif című török mű mondja (Thúrynál I, 250. 315.), hanem Kemálpaszáde is, ki Bali bégnek küldetését és az annak adott utasításokat bőven írja le. (Mohács-Náme Thúrynál i. h. I, 238—39.) Pecsevi szerint sa pogányok alig hogy néhány lépést előre nyomultak volna, midőn Bali bég és Khoszev bég illető szandáságaikkal őket hátul körülfogván, végkép bekerítették.» (Közölve az Új M. Múz. X. évf. I, 34.)

³⁶⁸⁾ Kupelwieser: *Die Kämpfe Ung.* 248—49. II.

³⁶⁹⁾ Kupelwieser: *Die Kämpfe Ung.* 248—49. II.

³⁶⁹⁾ Egy egykorú német ujságlap szerint megmenekült egyfűlű lovon. (Magy. Könyvszemle I, 9.)

³⁶¹⁾ Istvánfi szerint több halálos sebet kapván, a hadsorból félrevonult s az útmenti tövis- és cserbokokban lehelte ki életét. A vele volt borbélya faágakkal takarta le tetemét, az ellenség távozása után innen eltemették. Az erszényében levő ezer aranyat a borbély titkon magánál tartotta. (*Hist. Lib.* VIII. p. 82.)

³⁶²⁾ Előszámlálja őket Brodaries in *Actis Tomie*, VIII, 251. Bonfinnál i. h. 771—72. Istvánfi: *Hist. Lib.* VIII. p. 82. Az újabbak közül Fessler is. (*Gesch.* VI, 327.)

³⁶³⁾ Duo Capellani — írja Szerémi — in bello interempti sunt, videlicet Matheus Nagb, Thomas de Gengies. (*Epist. d. perd. Regn. Hung.* cap. XXXV, 121.)

³⁶⁴⁾ Brodaries i. h. és Istvánfi: *Hist. Lib.* VIII. p. 81—82.

³⁶⁵⁾ Kemálpaszáde: *Mohács-Náme* Thúrynál i. h. I, 250.

³⁶⁶⁾ Nec desunt, qui dicunt, eum priores sui agminis ordines transgressum, usque ad principia processisse, atque illic viriliter cum hoste pugnasse, quod ego neque affirmare ausim, neque aperte inficiari. Illud mihi certo constat, eum tunc a nostro ordine, et a suo loco abfuisse, quando tormenta hostilia tonare coeperunt, et quando ex cornu dextro fuga fieri coepit. (*Acta Tomie*, VIII, 249—50. Bonfinnál i. h. 771. l.) A török írók közül Lutfi pasa szerint Lajos király »egyenesen a középpontra, Szulejmán szultán állására rohant», majd »a király és az anatóliai hadtestre rohant több ezer gyaurrel». (Az Oszmán-ház tört. Thúrynál i. h. II, 16—17.) Katib Mohammed Záim szerint »a hitetlen király személyesen intézett támadást a szultánok szultánja ellen». (*Tört. gyűjt.* i. h. II, 374.) Az 1526. évi fethnéme szerint a király, seregét »maga köré gyűjtötte és megrohanta a rumilii hadtestét». (Thúrynál: *Tör. tört.* Függelék II, 394.) Kemálpaszáde szerint Lajos király a harcban két sebet kapott. (*Mohács-Náme* Thúrynál i. h. I, 246.) Ezt a későbbi Szolákzáde is említi, míg Szerémi György azt állítja, hogy ő és társai, Dávid János és Tatai Miklós, 3 sebet láttak Lajos király

testén. Szerémi szerint Lajost Szapolyai György ölte meg Duna-Szekesőn, a minek azonban hitelt nem adhatunk.

³⁶⁷⁾ Fugam igitur ad unum omnes, quae cuique proximum erat, capessunt. (Brodaries in *Actis Tomie*, VIII, 250. Bonfinnál i. h. 772. l.)

³⁶⁸⁾ Mohács-Náme Thúrynál i. h. I, 249.

³⁶⁹⁾ Veranicosus szerint »Terek császár az (mohácsi) táborhelyen marada többég hétnél (!), az hót testekben három halmot rakottata». (*Memoria rer.* közzétéve az *Összes Munkái* II, 24.) Igazabban írja Brodaries, hogy a törökök a csata után nem messze üzték a futókat, parancsot kapván, hogy éjen át helyén maradjon mindenki. (*Acta Tomie*, VIII, 250.) Ezt Dselázáde Musztafa is megerősíti: »A mint beszötedett — írja — a kikiáltók kihirdették a szultáni parancsot, hogy mindenki a saját álló helyén szálljon meg és ott töltsé az éjet.» (Az országok osztályai Thúrynál i. h. II, 166.) Pecsevi szintén említi, hogy azon »parancsokat adatott, hogy mindenki ott, a hol állt, nyugodjék le. Történetesen ezen éjjel az eső szakadatlanul esett, a sátrakra jutni lehetetlenség lévén, a vitézek az éjt lóháton kényszerítették tölteni». (Vámbéry fordításában az *Új M. Múz.* X. évf. I, 35.) Ugyanezen író szerint még csak »néhány nap mulva kaptak az akindi és más katonai népek engedelmet száguldozni». (U. o. I, 36.) Magának Szulejmánnak *Naplójából* tudjuk, hogy még csak szept. 1-én kaptak a száguldó hadak engedélyt a dúlásra és rablásra. (Thúrynál: *Török tört.* I, 316.)

³⁷⁰⁾ Is igitur, quasi eorum, quae paulo post sequuta sunt, praescius, regi, non sine omnium, qui aderant, admiratione dixit, eum diem, quo pugnantium esset, postquam ita placeret, 20.000 Hungarorum martyrium duce fratre Paulo Tomorii, pro Christi religione occisorum fore conservandum, ac pro eorum canonisatione, quod vocant, cancellarium, si is huic bello supersit, in urbem fore mittendum, ut qui pontifici, et supremis patribus sit ad legationes Romae defunctus bene notus, in quo utinam ille falsus fuisset vates. (Brodaries in *Actis Tomie*, VIII, 245. Bonfinnál i. h. 768. l. Istvánfinál: *Hist. Lib.* VIII, p. 79. itt 26 ezer vértanuról szól.)

³⁷¹⁾ Szulejmán *Naplója* szept. 4-ikére Thúrynál i. h. I, 316. Kemálpaszáde: *Mohács-Náme* u. o. I, 253.

³⁷²⁾ Kemálpaszáde: *Mohács-Náme* Thúrynál i. h. I, 253.

³⁷³⁾ Kemálpaszáde u. o. i. h. Katib Mohammed Záim: *Történetek gyűjt.* Thúrynál i. h. II, 373. Pecsevi szerint »ily teljes győzelemnek az eddigi Padisahok közül még egy sem örvendezhetett». (Vámbéry ford. az *Új M. Múz.* X. évf. I, 36.)

³⁷⁴⁾ Ezek közül ismerjük névszerint Cyprusi *Hannibalt*, a pápai segélyhadak vezérét, ki összes hadát elveszítvén, gyors lovon menekülhetett. (Brodaries i. h. in *Actis* VIII, 251. Bonfinnál 773. l.; Istvánfinál: *Hist. Lib.* VIII, p. 81.) Továbbá *Batthyányt* és *Tahyt*, a jobb lovasszárny vezéreit (Istvánfi i. h.), *Báthori* István nádort, ki szolgája, Káprár Pál lován, a magáé sebesítve lévén, menekült. Rabságba került szolgáját utóbb pénzen megváltotta. *Bánffy* Jánost, ki Bakács Sándor lován menekült. Az utóbbi szintén török kézbe került, de Bánffy őt is kiváltotta. Menekülése kegyeletes emlékére templomot épített Lindván Ker. Sz. János tiszteletére (Istvánfi

i. h.), *Telekessy* Imre, ki Paksi Balázs győri püspök lovasharcosai közt volt, az őt elfogni szándékozó előkelő törököt levágva, szintén menekült. (Istvánfi i. h.) Mint menekülteket ismerjük *Czetriczet* és *Brodaricsot*, továbbá *Erdődi* Pétert, ki I. Ferdinánd alatt Vas megye főispánja, főkamarás és főlovászmester lett. (Nagy Iván IV, 63.) És testvére, Simon, a későbbi zágrábi püspök. (U. o.) *Hardegg* gróf, a tüzérség parancsnoka. (Istvánfi, 83.) Istvánfi említi *Szegedi* Antal sz. ferenczrendi szerzetest, a király tábóri praedicatorát, kire a király holmijának őrzése is bízva volt, a táborba törő törökök ellen vitézül küzdött, arezába felette nagy sebet kapott, véletlenül egy eleje került lóra pattanva, nagy nehezen megmenekült s aztán eltorzult arcczal még sokáig élt. (*Hist. Lib. VIII, p. 81.*)

³⁷⁵⁾ Eo die — írja Brodaries — qui pugnam est insequutus, mille et quingenti ex his capti fuerant, et inter hos magna primorum nobilium pars in coronam positi, coram exercitu victoriae capite sunt truncati, Caesare sanguinem illorum libante diis suis. (*Acta Tom. VIII, 253. Bonfinnál i. h. 772. l.*) Az egykorú *Neue Zeyttung* szerint a kivégzett foglyok száma 1000 volt. (*M. Könyvszemle I, 12.*) Az 1526. évi fethnáma, számot nem említve, csak azt mondja, »hogy a lánczra vert foglyokat egymásután a vesztőhelyre vezették s mindnyáját a fénylő kardok és szikrázó handsárok martalékaivá tették s a hullákból halmokat raktak«. (Thürynál: *Függelék II, 395.*) Szulejmán *Naplója* szerint »az ölve elfogottakat összegyűjtötték és lefejezték, körülbelül 2000 embert«. (Thürynál i. h. I, 315.) A szájhagyomány után író pécsi Ibrahim effendi, törökösen Pecsevi, 4 ezerre teszi a kivégzett foglyok számát. »A foglyok száma, mondja, túlhaladta a négy ezret, kik kötött kézzel és törött szívvel vezetettvén elé, a kiválasztott négy rémhírnökön kívül, mindnyájan lekonzoltattak.« (Vámbéry ford. az *Új M. Múz. X. évf. I, 36.*) A kiválasztottakat, kiket a törökök nem rémhírnökökül, hanem arra használtak fel, hogy tőlük egyes dolgokat megtudjanak, a magyar források névszerint is említik: Herczeg Miklóst, kit a törökök valóságos herczegnek gondoltak s királyi kincstárnoknak, aztán Pilecki János és Macicowski János nevű lengyeleket, Imreffy Fekete Mihályt és Majthényi Bertalant. (Brodaries in *Actis Tom. VIII, 251. Bonfinnál i. h. 772. l. Istvánfi: Hist. Lib. VIII, p. 82.*)

³⁷⁶⁾ A szultán parancsára, írja Lutfi pasa, »a fejeikből nagy kupolát raktak, a gyauroktól elvett zászlókat pedig lefelé fordítva tűzték fel, intó például a többieknek«. (*Az Oszmán-ház tört. Thürynál i. h. II, 17.*) Katib Mohammed Záim szerint is »a gyaurok fejeiből több halom emelkedett Mihács mezején«. (*Tört. gyűjt. i. h. II, 374.*)

³⁷⁷⁾ Monachus in prima acie fertur cecidisse, fortiter pugnant, eius caput ex trunco abscissum, postero die per castra hostium loco triumphii fuit circumlatum, longae hastae affixum, quod postea ante tabernaculum Caesaris stetit aiant. (U. o. *Acta Tom. VIII, 251. Bonfinnál, i. h. 772. l.*) Egy egykorú újság, a *Neue Zeyttung* szerint, midőn Tomori Pálnak tetemét a pasának kijelették, a pasa annak fejét levágatta és a szultánnak bemutatta. (*M. Könyvszemle I, 12.*) Pecsevi közlése szerint Tomori »levágott fejét a Padisahnak mint a király fejét mutatták be, mire az egy hosszú

póznára tűzve, hírnökök által az egész táborban körülhordatott«. (Vámbéry fordításában az *Új M. Múzeum X. évf. I, 35. s. v. ö. Thürynál II, 165.*) Szulejmán *Naplója* csak annyit mond: »A papnak és több bégnek feje is a divánba hozatott.« (Thürynál I, 315—16.) Kemálpasazáde szerint Tomori feje »a csatatéren legördült mint valami golyó és hajfürtei a lánssa díszévé váltak«. (*Mohács-Náme Thürynál i. h. I, 248.*)

³⁷⁸⁾ Szulejmán *Naplója* szept. 4-ikére. Thürynál i. h. I, 236.

³⁷⁹⁾ *Neue Zeyttung*, a M. N. Múz. ktárában. (*M. Könyvszemle 1876. évf. I, 10.*)

³⁸⁰⁾ *Epist. de perd. regni Hung. cap. XXXVI. 122.* Egy egykorú, 1526 novemberben megjelent német újság, lap hozzászeli, hogy a törökök a magyarokat, a hét éven alóli gyermekeket kivéve, mind levágták. (*Neue Zeyttung a M. N. Múz. ktárában. M. Könyvszemle I, 13.*)

³⁸¹⁾ Omnium vero ubique tam caesorum quam captorum numerum in unam summam colligendo, affirmare ausim, mondja Brodaries, ex his, que cognoscere potui, periisse hac clade prope ducenta hominum milia. (In *Actis Tom. VIII, 253. Bonfinnál, i. h. 773. l.*) Partim capti partim interfecti per Ungariam in diuersis locis usque ad ducenta milia, olvassuk abban a közleményben, mely a mohácsi veszteségről az *Acta Tomiciana* egyik kötetében (VIII, 230.) közölve van. Ez adatokkal szemben persze anachronisztikus Engel állítása, ki a rabokul elhuzozolt magyar foglyok számát egymagát 200 ezerre teszi. (*Gesch. d. Ungr. Reichs III, 299.*)

³⁸²⁾ Regnum Hungarie media pars jacebat in desolacione. (*Epist. de perd. cap. XXXVII. p. 125.*)

³⁸³⁾ Thürynál: *Századok 1892. évf. XXVI, 566.* és Vámbérynél: *Új M. Múz. X. évf. I, 36.*

³⁸⁴⁾ *Mohács-Náme Thürynál i. h. I, 252.*

³⁸⁵⁾ Quo casu infelicissimo regis optimi et hostis truculentissimi metu adeo tota fere Ungaria concussa et consternata est, ut si Dei benignitate et Maiestatis vestre S. ac christianorum principum ope adjuti non fuerimus, actum sit de nobis et de tota ista patria... Non est aliqua opes, posse hoc regnum stare diutius. (Kelt Pozsonyban 1526 szept. 29-ikén, kiadva in *Actis Tom. VIII, 224. és 225.*)

³⁸⁶⁾ Ut vix partem minimam veteris nominis sui retineat. (*Cod. Epist. 155. l.*)

³⁸⁷⁾ Incredibile calamitate regnum illud sub dubio domino vexatum est. Ex illo namque infelicissimo praelio, quasi fato quodam omnium malorum oceanus per totum regnum inundavit ita, ut ne facies quidem aliqua antiquae virtutis, ordinis aut decoris in eo agnosceretur amplius. (*Összes Munkái I, 37.*)

³⁸⁸⁾ Infelici euidam nostro fato, ut rege etiam amisso non solum patremur ea, que ab externo hoste passi sumus, sed domesticis etiam dissidiis ac factionibus ob alium regem in locum demortui substituendum agitaremur. (*Acta Tom. VIII, 250. Bonfinnál i. h. 771. l.*)

³⁸⁹⁾ An differentia vel in media pace non possit non esse perniciosissima, quando magis nunc pernicioso videri debet regno ipso Ungariae in faucibus

communis hostis constituto. Ezt a választ adta Zsigmond lengyel király Báthori István nádor küldöttének. (*Acta Tomic. IX, 19.*)

³⁸⁹⁾ Quibusdam, qui non ignorabant, quid inde periculi sequi possit, frustra profectionem ejusmodi disuadentibus. (Brodarics: *De confl. Ung. in Actis Tom. VIII, 241.* Bonfinnál i. h. 764. l.)

³⁹¹⁾ Fuerunt, qui censerent, eum (regem) cum aliquot hominum milibus selectis procul ab acie stare debere. (Brodarics: *Acta VIII, 246.* Bonfin, 769. l.)

³⁹²⁾ Quod enim nullo modo exercitus laturus esse videretur, qui regem de more volebant prelio interesse. (U. o.)

³⁹³⁾ Agitatum est et illud, ut regis loco armis regis alius indueretur; sed id quoque visum est sine ingenti exercitus reclamazione et consternatione fieri non posse. (U. o. 246, és 769. ll.)

³⁹⁴⁾ Decretum igitur postremo est, cum satis anceps pugna immineret videretur, ut essent, qui regis servandi curam haberent, si quid gravius accidisset et regem simul et aciem, ita ut restitui amplius posse non speraretur inclinare viderent, ex media acie ereptum abducerent. (Brodarics in *Act. VIII, 246.* Bonf. 769. l.)

³⁹⁵⁾ Demandata fuit haec cura Gasparo Raskaii, Valentino Torok et Joanni Kalnaai, tribus praestantissimis viris, et rege sine villa controuersia, fidissimis. (U. o.) Istvánfi e három kijelöltet *Rajkai* Gáspárnak, Enyingi *Török* Bálintnak és *Kállay* Jánosnak (cognomento Miles) mondja. (*Hist. Lib. VIII, p. 79.*) A Kálnai név, mely több író művében szerepel, nem vonatkozik a kis- és nagykálnai barsvármegyei ősi Kálnay-családra, melynek két sarja, János és István, Mohácsnál esett el. (Nagy Iván: *Magyarország családai VI, 45.*) Hanem vonatkoztatandó a szabolcsmegyei ősrégi Kállay-családra. Ez a Kállay, kiről itt szó van, az a kiskállói Vitéz János, ki 1522-ben szörényi banná lett s 1526-ban a mohácsi csatában résztvevő. (*L. Magy. Nemzetiségi Zsebkönyv II. Nemes családok. 306. l.*) Ellenben a *Rajkai* név hibás változata a *Ráskay* névnek.

³⁹⁶⁾ Dispositis etiam ad id equis velocioribus, quibus rex, si ita necessitas postulasset, in euadendo vteretur. (Brodarics i. h.)

³⁹⁷⁾ Rex in frequenti senatu, ubi de hoc agebatur, subito in iram versus: »video, inquit, ego unumquemque capite meo — verba regis sicuti fuerunt, ita ponemus — excusationem et salutem capiti suo querere, ego personam et caput meum ideo in hec pericula adduxi, ut illud pro hujus regni et pro vestra salute omni fortune discrimini objicerem; ne quis igitur sit, qui possit excusationem aliquam sue ignavie meo capite pretendere, neve possit aliquid mihi imputari, ideo ego, Deo optimo maximo bene iuvante, cras vobiscum in persona eo, quo alii sine me ire nolunt. (U. o.)

³⁹⁸⁾ Brodarics dicsérettel emeli ki királyhűségüket azokkal szemben, kik őket köteleltségelteljesítésükben meggyanúsították. (*De confl. in Actis Tomic. VIII, 250.* Bonfinnál i. h. 771—72.) Annyira szentül hitte ezek hűséges köteleltségelteljesítésüket, hogy a királyt elveszítettnek sem tarthatta. Abban a levélben, melyet Pozsonyban 1526 szept. 6-ikán, tehát akkor, mikor a király

halála híret még nem kapta volt, Tomicki Péter és Krzički András lengyel püspökökhöz s kancellárokhöz intézett, értesítve őket a mohácsi csatáról, mondja: Quod ad salutem regis attinuit, nihil pretermisi, quod a me provideri potuit. Fuerunt deputati ex primoribus, qui nihil aliud curarent nisi servare regem. Non possum ullo modo mihi persuadere, cum periisse. (*Acta Tomic. VIII, 221.*)

³⁹⁹⁾ Juvenis erat quasi ovis ductus ad macellum. (*Epist. de perd. cap. XXXV. p. 119.*)

⁴⁰⁰⁾ Discordia inter ipsum ser. regem Ferdinandum cum rege Ungariae (Szapolyai) vergere videatur in maximum non solum horum regnorum, sed etiam totius christianitatis discrimen. (*Acta Tom. IX, 51.*) Ily értelemben ír Tomicki Péter krakói püspök s alkancellár is. (*Acta Tom. IX, 62.*)

⁴⁰¹⁾ Quod differentia inter serenissimos Ungariae (Szapolyai) et Bohemiae (Ferdinand) reges, si ad arma veniet, non nisi maximum discrimen sit universae reipublicae christianae allatura. (Legatio Sigismundi regis ad conventum Germaniae principum. *Acta Tom. IX, 117.*)

⁴⁰²⁾ Megrázóan fejezi ki e felett való keserűségét Dantiscus János. Lengyelországnak a spanyol udvarnál időző oratora, abban a levélben, melyet 1526 decz. 6-ikán Granadából intézett Tomicki Péter krakói püspökhöz: Luctum quidem ob mortem Smi regis Hungariae (II. Lajos) in vestibis protrahimus, cum satius esset, ut armati incederemus, ad que adhuc non video vehementem concursum fieri, immo plus timeo, ne ambitio istorum regnorum Turcis faciliorem ad nos aditum prebeat. (*Acta Tom. VIII, 375.*)

⁴⁰³⁾ Pecsevi Ibrahim efendi szavai Vámbéry fordításában az *Új Magyar. Műz. X. évf. I, 32.* Ötöle tudjuk, hogy a későbbi időkben Haszán pasa a budai beglerbég oda (arra a helyre, hol a szultán győzelemért fohászokodott Allahhoz) fából egy kis kioszkot csináltatott, mellette pedig kutat ásatott.

⁴⁰⁴⁾ Istvánfi: *Hist. Lib. VIII. p. 83.*